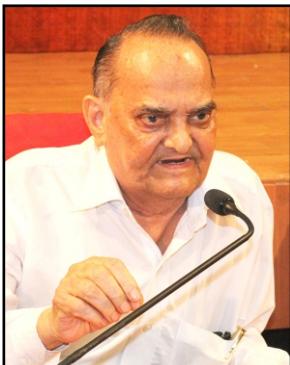


નિષ્ઠા

વર્ષ : 21 * અંક : 9 * જૂન 2019 * ક્રિ. ₹ 15



વિશ્વકોશભવનમાં નિર્માણ પામેલા
શેઠ છઠીસિંહ કેસરીસિંહ સભાગૃહ સમયે



‘આયુર્વેદ, આપણો આહાર
અને દીર્ઘયુધ્ધની ચાવી’
વિશે એમ. એચ. બારોટ



‘કેન્સરથી ડરીએ નહીં’
વિશે ગીતાભણેન જોશી



‘કચ્છના ગુજરાતી સાહિત્યમાં કચ્છના
પરિવેશનું પ્રતિબિંબ’ વિશે દર્શના ધોળકિયા



‘કિકેટનો આગામી વર્લ્ડ કપ :
પરિસ્થિતિ પરિવર્તન અને પરિણામ’
વિશે સુધીર તલારી

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ વતી મુદ્રક, પ્રકાશક અને તંત્રી કુમારપાણ દેસાઈ
પ્રકાશનસ્થળ : ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, ૫૧/૨, રમેશપાર્કની બાજુમાં, બંધુસમાજ સોસાયટી સાથે,
ઉસ્માનપુરા, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૧૩. ફોન : ૨૭૫૫ ૧૭૦૩, મુદ્રણસ્થળ : અજય ઓફસેટ,
સી-૧૨, બંસીધર મિલ કમ્પાઉન્ડ, બારડોલપુરા, દરિયાપુર, અમદાવાદ ૩૮૦ ૦૦૪

email : vishvakoshad1@gmail.com ◆ www.vishwakosh.org

છૂટક કિંમત : ₹ ૧૫/-, વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૧૫૦/-, ત્રણ વર્ષનું લવાજમ ₹ ૪૫૦/-

લવાજમ : ‘ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ’ના નામે ડ્રાફ્ટ અથવા મ. ઔ.થી જ મોકલવું.

વિશિષ્ટ સહયોગ : શ્રી સી. કે. મહેતા (દીપક નાઇટ્રેઇટ)

[અહીં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની છે.]



કૃષિપ્રધાન દેશને પડકાર

પૃથ્વીના તાપમાનમાં થઈ રહેલો વધારો દરેક દેશ અને દરેક વ્યક્તિ માટે ચિંતાનો વિષય છે. જો તાપમાન પર નિયંત્રણ રાખવું હોય તો રાસાયણિક પદાર્થોના ઉત્પાદન માટેની પદ્ધતિ બદલવી પડશે. ઐતીમાં ખાતર અને જંતુનાશક તરીકે ઉપયોગમાં લેવાતા રાસાયણિક પદાર્થોનો ઉપયોગ ઘટાડવો પડશે. ઐતી માટે ‘સજીવ ઐતી’ તરફ વળવું પડશે. તાપમાનનો વધારો કાર્બન-ડાયોક્સાઇડનું વાતાવરણમાં વધી રહેલું પ્રમાણ છે. કાર્બનિક ઐતી અપનાવવાથી માટીની કાર્બન-ડાયોક્સાઇડ શોષી લેવાની ક્ષમતામાં સારો એવો વધારો થાય છે. એક અનુમાન એવું પણ છે કે જો ઐતી માટેની સજીવ ઐતી-પદ્ધતિ અપનાવવામાં આવે તો પછો અભજ પાઉન્ડ કાર્બન-ડાયોક્સાઇડ વાતાવરણમાંથી દૂર થઈ શકે છે.

ભારત કૃષિપ્રધાન દેશ છે. આપણા પૂર્વજી રાસાયણિક ખાતર અને જંતુનાશક દવાઓના ઉપયોગ વગર જેતી કરતા હતા. આ માટેનાં અનેક ઉદાહરણ અથવેદમાં મળી આવે છે. ભારતને આજાદી મળી પછી જેતીમાં ખાતર અને જંતુનાશક દવાઓનો વધારે પ્રમાણમાં ઉપયોગ થતો જોવા મળ્યો છે.

જંતુનાશક દવાઓમાં ડી.ડી.ટી.નો ઉપયોગ એટલા વિપુલ પ્રમાણમાં થયો છે કે મચ્છર જેવા જંતુઓ પણ એનો પ્રતિકાર કરે એવી પ્રજાતિ વિકસાવતા થઈ ગયા. હવે ફરી રાસાયણિક કૂત્રિમ ખાતર વગર જેતી કરવા તરફ ખેડૂતો જઈ રહ્યા છે. શાકભાજની શરૂઆત કરીને અનાજ ઉગાડવા માટે પણ ‘સજીવ ઐતી’ લોકપ્રિય થઈ રહી છે. પણ્ણીમ આપણી પરંપરા અપનાવે પછી આપણે તેના પ્રત્યે જાગૃતિ દર્શાવીએ છીએ. આજે સજીવ જેતી ઉત્પાદન વધારે સ્વાસ્થ્યપ્રદ અને પોષણક્ષમ માનવામાં આવે છે.

સજીવ જેતીથી જમીનની ફળદૂપતા જણવાઈ રહે છે. પર્યાવરણ સુરક્ષિત રહે છે. જૈવિક વિવિધતા પણ વૃદ્ધિ પામે છે. નીપજ વધારે મળે છે. આથી ખેડુની આવકર્માં પણ વધારો થાય છે. આમ અનેક પ્રકારે ફળદાયી હોવાથી સરકાર દ્વારા પણ આ પ્રકારની જેતી તરફ વધારે ખેડૂતો પ્રવૃત્ત થાય એ માટે પ્રયત્નો થઈ રહ્યા છે. આ પ્રયત્નોને સફળતા પણ મળી છે.

આજે આંકડાની દિલ્લિએ મુલવણી કરીએ તો ૨૦૧૫માં ૧૭૮ દેશોમાં લગભગ ૫૦૮ લાખ હેક્ટર જમીનમાં ‘સજીવ જેતી’ કરવામાં આવી હતી. વેપાર અંગેનું સંશોધન કરનાર કંપની ‘સજીવ મોનિટર’ના અંદાજ પ્રમાણે ૮૧.૬ અભજ અમેરિકન ડોલર જેટલું ઉત્પાદન આ પ્રકારની જેતીથી થયું હતું. વિશ્વભરના ૨૪ લાખ સજીવ જેતી કરનારા ઉત્પાદકોમાંથી સૌથી વધારે ઉત્પાદન કરનારની સંખ્યા ૫.૮૫ લાખ જેટલી હતી. જોકે આનું એક કારણ દરેક ઉત્પાદક પાસે પોતાની કહી શકાય એવી ઓછી જમીન હોય છે.

સજ્જવ ખેતી કરતા વિશ્ના ટોચના દસ દેશોમાં ભારતનું સ્થાન નવમું છે. છેલ્લાં પાંચ વર્ષ દરમિયાન વરસાદમાં પણ સારો એવો વધારો થયેલો જોવા મળ્યો છે. આથી ફળદૂપ જમીનમાં પણ વધારો થયેલો જોવા મળ્યો છે.

ભારતીય કૃષિ વિકાસ સંશોધનકેન્દ્રો દરેક જિલ્લામાં આવેલાં છે. આ કેન્દ્ર દ્વારા પણ ખેડૂતોને સજ્જવ ખેતી અંગે જાણકારી આપવામાં આવે છે.

આ માટે નવાં કેન્દ્ર પણ ખોલવામાં આવ્યાં છે અને જૂનાં કેન્દ્રને વધારે કાર્યશીલ બનાવવામાં આવ્યાં છે. આમ તો ૨૦૦૧માં રાષ્ટ્રીય સજ્જવ ઉત્પાદન કાર્યક્રમની શરૂઆત સરકાર દ્વારા કરવામાં આવી હતી. એનો મૂળભૂત ઉદ્દેશ જૈવિક ઉત્પાદનોને માન્યતા અને સજ્જવ ખેતીનો ફેલાવો થાય એ હતો. આ માટે ૨૦૦૪માં ગાજિયાબાદમાં રાષ્ટ્રીય સજ્જવ કૃષિ કેન્દ્રની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. એ સાથે બીજાં વિભાગીય કેન્દ્ર પણ બેંગાલુરુ, ભુવનેશ્વર, પંચકુલા, ઈર્ઝાલ, નાગપુર, જબલપુર અને પટણામાં શરૂ કરવામાં આવ્યાં હતાં; પરંતુ આરંભે શૂરની જેમ આ કેન્દ્ર સુષુપ્તાવસ્થામાં સરકી ગયાં હતાં, જે હવે ફરી કાર્યાન્વિત થઈ ગયાં છે.

સજ્જવ ખેતીનું પ્રમાણ ૨૦૧૦-૧૧ની સાલમાં ૦.૨૪ લાખ હેક્ટર હતું તે વધીને ૨૦૧૫-૧૬ સુધીમાં ૧.૪૮ લાખ હેક્ટર જમીનમાં વાવેતર થયેલું જોવા મળ્યું હતું. આમ છેલ્લાં પાંચ વર્ષમાં ઇ ગણો વધારો જોવા મળ્યો હતો. આવી જ રીતે સજ્જવ ખેતીમાં પડતર અને વન્ય જમીન સહિત ૨૦૧૦-૧૧ના ૪.૪૩ લાખ હેક્ટરથી વધીને ૨૦૧૫-૧૬માં ૫.૭૫ લાખ હેક્ટર જમીનમાં વાવેતર થયું હતું. આ છેલ્લાં પાંચ વર્ષની સરખામણીમાં ૨૮.૮ ગણો વધારો દરશાવે છે.

સજ્જવ ખેતીનું પ્રમાણ વધવાને લીધે ઉત્પાદનમાં પણ વધારો થયો છે. ૨૦૧૧-૧૨માં ૬.૮ લાખ ટન ઉત્પાદન હતું તે વધીને ૨૦૧૫-૧૬માં ૧૩.૫ લાખ ટન થયું છે. જે ચાર વર્ષમાં બમણો વધારો થયો ગણી શકાય. આપણે ત્યાં શેરડી, તેલીબિયાં, કઠોળ,

અનુક્રમ

કૃષિપ્રધાન દેશને પડકાર	૩	કિશોર પંડ્યા
કલાકાર વાસુદેવ સ્માર્ત	૭	રમેશ બાપાલાલ શાહ
જસપ્રિત બૂમરાહ	૧૦	કુમારપાળ દેસાઈ
એક અનન્ય મૈત્રી-૩	૧૩	સોનલ પરીબ
વિશ્વવિદ્યાની નિવેષા	૧૭	કુમારપાળ દેસાઈ
વાત ચા છોડ્યાની ને શરૂ કર્યાની	૨૩	રતિલાલ બોરીસાગર
એકલવીર અનુવાદક	૨૫	દીપક મહેતા
પ્રજ્ઞાલોકના પથર્દશક	૨૭	જસુભાઈ કવિ
ઇચ્છાપૂર્તિનો આનંદ	૩૦	પ્રીતિ સેનગુપ્તા
વિશ્વકોશવૃત્ત	૩૩	-

કપાસ, દાળ, ઔષધીય વનસ્પતિ, ફળ, મસાલા, સૂકો મેવો, શાકભાજુ તથા ચા-કોર્ઝી વગેરે ઉત્પાદન પ્રાપ્ત કરવા માટે સજીવ જેતી થાય છે.

રાષ્ટ્રીય કૃષિ વિકાસ યોજના, એકનિત જેતીવાડી વિકાસ મંડળ, રાષ્ટ્રીય તેલીબિયાં અને ઓર્ડરલ પામ મંડળ તથા ભારતીય જેતીવાડી સંશોધન સંસ્થા વગેરે 'સજીવ જેતી' માટેની યોજનામાં પોતાનો સહયોગ આપી રહ્યાં છે. કૃષિ અને કિસાન કલ્યાણ મંત્રાલય પણ ઉપવિભાગ તરીકે સજીવ જેતીને પ્રોત્સાહન આપવાનું કાર્ય કરે છે. આ એક એવી બાબત છે કે જેમાં લોકભાગીદારી ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. આ માટે સરકાર દ્વારા એક વેબસાઈટ પણ શરૂ કરવામાં આવી છે. www.pgsindia-ncof.gov.in વેબસાઈટ પરથી આ અંગેની માહિતી ઉપલબ્ધ થઈ શકે છે. અત્યાર સુધીમાં ત્રાણ લાખ કરતાં વધારે ખેડૂતો આમાં સહભાગી થયા છે.

આ યોજનામાં ફળ અને શાકભાજુ માટે, જેતીના ખાતર માટે, પ્રવાહી જૈવિક ખાતર, જૈવિક જંતુનાશકો માટે એકમો બનાવી એના વિતરણની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે છે. આ માટે આર્થિક સહાય આપવામાં આવે છે. સાંસદ આદર્શ ગ્રામ યોજના અંતર્ગત સજીવ જેતીને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે છે. પાંચ અથવા વધારે ખેડૂતો મળીને સજીવ જેતી કરવા માટે પચાસ એકર જમીન સાથે એક સમૂહ બનાવી શકે છે. તેમને બીજ રોપવાથી લઈને પાક તૈયાર થાય ત્યારે બજારમાં ઉત્પાદન પહોંચતું કરવા માટે આર્થિક સહાય આપવામાં આવે છે.

ભારતીય કૃષિ સંશોધન પરિષદ દ્વારા ૨૦૧૬માં ગંગાટોક(સિક્કિમ)માં રાષ્ટ્રીય સજીવ જેતી સંશોધનકેન્દ્રની સ્થાપના કરવામાં આવી. સિક્કિમને જેતી માટે 'સજીવ રાજ્ય' જાહેર કરવામાં આવ્યું. મોટા ભાગના પૂર્વોત્તર રાજ્યોમાં સજીવ જેતી પ્રયત્નિત છે.

આપણા દેશની વિવિધ ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ અને હવામાન સજીવ જેતી માટે અનુકૂળ છે. સંશોધનો દ્વારા સાબિત થયું છે કે જે જગ્યાએ ઓછી નીપજ મળતી હોય ત્યાં પણ સજીવ જેતી અપનાવવાથી સારી નીપજ મેળવી શકાય છે. ઓછો વરસાદ હોય એવા વિસ્તારમાં પણ સજીવ જેતી તરફ જવાથી ફાયદો થાય છે. આ પ્રકારના ઉત્પાદનની નિકસ તો થાય છે જ સાથોસાથ હવે તેની ધરાંગણો પણ માંગ વધવા પામી છે.

સજીવ જેતીનો પૂરેપૂરો લાભ મેળવવા માટે તેને માટે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ અપનાવવી જરૂરી છે. આ માટે ભારતીય જેતી સંશોધન સંસ્થા(I.C.A.R.)ના નેજા હેઠળ સજીવ જેતી જોડાણ પરિયોજના મોટીપુરમ(ઉત્તરપ્રદેશ) દ્વારા દેશના જુદા જુદા ભાગમાં સજીવ જેતી માટેની સંપૂર્ણ જ્ઞાનકારી આપવાનું કાર્ય કરી રહ્યી છે. આ ઉપરાંત સંશોધન સંસ્થાના અન્ય કેન્દ્ર ઉપરાંત રાજ્યનું કૃષિ વિશ્વ વિદ્યાલય પણ પોતાના સંશોધન અને વિકાસ કાર્યક્રમો દ્વારા સજીવ જેતીને પ્રોત્સાહન આપે છે. સજીવ જેતીમાં સંશોધન, અધ્યાપન અને તેનો ફેલાવો થાય તે માટે હિમાચલ કૃષિ વિશ્વ વિદ્યાલય, પાલમપુરમાં સજીવ જેતી વિભાગની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. પંજાબ કૃષિ વિશ્વ વિદ્યાલયમાં પણ સજીવ જેતી વિદ્યાલયની સ્થાપના ૨૦૧૭માં કરવામાં આવી છે.

સજ્જવ બેતી વ્યવસાય અને રોજગારની દિલ્લિએ પણ લાભદાયી પુરવાર થઈ રહી છે. રોજગારની શોધમાં હોય તેવી વ્યક્તિ સજ્જવ બિયારણ, ઓર્ગેનિક કચરો, ખાતર, જૈવિક ખાતર અને જૈવિક ક્રીટનાશકનું વિતરણ કરીને કમાણી કરી શકે છે. આ માટે પોતાનું સ્વતંત્ર ઉત્પાદન કેન્દ્ર પણ શરૂ કરી શકે છે. સ્વરોજગાર માટેનું આ ઉમદા ક્ષેત્ર છે. આ માટેનું શિક્ષણ પણ તાલીમી કાર્યક્રમોમાં જોડાઈને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. આજે ગુજરાતમાં પણ રાસાયણિક ખાતર બનાવતી કંપનીઓ જૈવિક ખાતર તૈયાર કરીને તેનું વિતરણ કરવા લાગી છે. ગ્રામીણ યુવાનોને માટે આમાં ઉજ્જવળ ભવિષ્યની તક રહેલી છે.

આમ પર્યાવરણની જ્ઞાનવાળી માટે અને ખાસ તો લોકોનાં સ્વાસ્થ્ય-તંદુરસ્તી માટે રાસાયણિક ખાતર અને જંતુનાશકોનો ત્યાગ કરીને સજ્જવ બેતી તરફ આગળ વધવું જરૂરી છે. વિશ્વ જ્યારે આ માર્ગ જઈ રહ્યું છે ત્યારે આપણો કૃષિપ્રધાન દેશ એમાં ઘણો આગળ વધી શકે એમ છે.

— ડિશોર પંડ્યા

માટીનો માનવી

નાની વયથી જ વોરન બફેટમાં વેપાર કરવાની અને મળેલી રકમનું ઈન્વેસ્ટમેન્ટ કરવાની તીવ્ર ઠથ્થા રહી, આથી એમણે એમનું પહેલું વેપારી સાહસ ચુંઠગમ અને કોકોકોલા વેચવાનું તથા ઘેર ઘેર અઠવાડિક પત્ર પહોંચાવવાનું કર્યું. વેપારમાં રસ એટલો કે પોતાના દાદાની કરિયાણાની દુકાનમાં પણ એણે કામ કર્યું. નિશાળમાં હતા, ત્યારે અખબારો વેચીને કે પણી ગોલ્ફના દડા કે સ્ટેમ્પ વેચીને એમણે કમાણી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

૧૯૮૦માં જન્મેલા વોરન બફેટે અગિયાર વર્ષની ઊંમરે પહેલો શેર ખરીદો અને ૧૪મા વર્ષે તો એમણે એમનું પહેલું ઈન્કમટેક્સ રિટર્ન ભર્યું. વળી અખબાર વેચવાના રસ્તા પર પોતાની બાઇસિકલ ચલાવીને એ પાંત્રીસ ડોલર બાદ મેળવતા હતા. આમ નાનપણથી જ વેપારવૃત્તિ અને શેર લેવાની દિલયસ્પી ધરાવનાર વોરન બફેટ સમય જતાં વીસમી સદીના સૌથી વધુ સફળ ઈન્વેસ્ટર બન્યા અને બર્કશાયર હેથવે કંપનીના સૌથી મોટા શેરહોલ્ડર અને ચેરમેન બન્યા.

જીવનમાં એક પછી એક નાણાકીય રોકાણો કરતા ગયા અને નફાનો સિલસિલો સતત ચાલુ રહ્યો. ૨૦૦૮માં વોરેન બફેટની કુલ સંપત્તિ હર અભજ ડોલર હતી. ફોઝ્સે એને દુનિયાની સૌથી વધુ અમીર વ્યક્તિ જાહેર કર્યો, પણ વોરેન બફેટને પોતાની સફળતા કે સંપત્તિ માટે સહેજે ગુમાન ન હતું.

એ ક્યારેય પ્રાઈવેટ જેટ વિમાનની યાત્રા કરતા નહોતા અને અઠળક ધન હોવા છતાં ૧૯૮૮માં માત્ર ૩૧, ૫૦૦ ડોલરમાં ઓમાણામાં ગ્રાન્ચ બેડરુમવાળું એક સામાન્ય મકાન ખરીદ્યું. વોરેન બફેટને દેખાડો કરવો સહેજે પસંદ નથી. એ કોઈ પણ પ્રકારના ધનવૈભવના પ્રદર્શનથી દૂર રહે છે. એ કહે છે કે ‘ભીની માટી પર મંદ મંદ સમીર વહેતો હોય ત્યારે ખુલ્લા પગે ચાલતાં જેટલો આનંદ આવે છે, એટલો આનંદ કીમતી મોટર અને મોંઘાં કપડાંથી આવતો નથી.’



કલાકાર વાસુદેવ સ્માતી

શાસ્કૃતિક ગાયનની શરૂઆતમાં આલાપાતા હળવા અને મૂઢુ સ્વરો કાનમાં પડતાં જ શ્રોતાઓ તેલી ઊઠે તેમ કલાકાર વાસુદેવ સ્માર્તનો એક સાદો સ્કેચ પણ જોનારની નજરને જકરી રાખતો હોય છે ! અને વિશાળ ફલક પર ઉત્કૃષ્ટ સંયોજનથી શોભતાં તેમનાં પૂર્ણરંગી પ્રભાવક ચિત્રો ‘પુષ્પવાટિકા’ કે ‘કૃષ્ણનવરસદર્શન’ હોય, દર્શકની આંખ તૃપ્ત થયા પછી જ તેના પરથી નજર હેઠે તેની તો શી વાત કરવી ! પ્રવચન-દેશના આપતા કેવળી ભગવંતના સમવસરણનાં અનેક ચિત્રો વિશિષ્ટ રજૂઆતથી થયાં છે. જૈન ચિત્રશૈલી સાચવીને પણ વાસુદેવભાઈની પ્રતીકાત્મક કલ્પના આપણાને જુદો જ અનુભવ કરાવે તેવી સંયોજના કરી આ વિષયને વિશેષ અને unique બનાવે છે. ભારીતીય કલાના સર્વાંગી અભ્યાસ અને ચિંતનમાં પ્રવૃત્ત બનેલા અભ્યાસીઓમાં વાસુદેવભાઈએ ગણનાપાત્ર સ્થાન મેળવ્યું હતું.



સાધારણ સ્થિતિના બ્રાહ્મણ પરિવારમાં વાસુદેવભાઈનો (૧૮૨૫-૧૮૮૮) જન્મ સૂરતમાં થયેલો. ડિશોર વયમાં વેઠવા પડેલા સંઘર્ષાં તેમના સ્વભાવમાં એક પ્રકારનું કરુણ માર્દવ ઉપજાયું હતું. અલબજા શાળાના કાર્યક્રમોમાં રંગોળી અને સુશોભનો દ્વારા તેમની ચિત્રકળા ભીલી ઊઠતી. ચિત્રશિક્ષકો લાલસિંહ ઠાકોર અને ભાનુ સ્માર્તની પ્રેરણાથી તેમને જીવનમાર્ગનું સૂચન મળી ગયું હતું. ઈ. સ. ૧૮૪૭માં મેટ્રિકની પરીક્ષા પાસ કરી તેમણે કલાશાળામાં જવા ઈચ્છા કરી. કુટુંબના સંજોગો વિપરીત હતા, છતાં તેમનો ઉત્સાહ જાણી પિતાએ મુંબઈ જવા સંમતિ આપી. મુંબઈનાં એ પાંચ વર્ષોમાં આર્થિક તંગી અને અગવડો વેઠવી પડી. સાથે રહેતા મિત્રોનું જમવાનું ટિફિન લોજમાંથી લઈ આવવાની જવાબદારી તેમણે સંભાળી હતી, તેથી તેમને જમવાના ખર્ચનો ભાગ આપવો પડતો નહીં.

તેમણે મુંબઈની સર જે. જે. સ્કૂલ ઓફ આર્ટ્સમાં કળાભ્યાસ કર્યો. પછી કળાશિક્ષક તરીકે અમદાવાદની સી. એન. કલાવિદ્યાલયમાં તથા બનારસ હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયમાં સેવાઓ આપી. સંઘર્ષમય જીવનની અનેક વિટંબાણાઓ સહેતાં સહેતાં તેમણે ભારતીય કળાશૈલીના પુરસ્કર્તા શ્રી જગન્નાથ અહિવાસી જેવા ગુરુના ચરણે બેસી કળાભ્યાસ કરી કલાકાર તરીકે આગવું સ્થાન મેળવ્યું. ગુજરાત, મધ્યપ્રેદેશ, ઉત્તરપ્રેદેશ તથા કેન્દ્રની લલિતકલા અકાદમીમાં ચિત્રપ્રદર્શનોથી પ્રસિદ્ધ મેળવી તથા દેશના અગ્રગણ્ય કળાવિદોની પ્રશંસા પામ્યા. દેશનાં વિવિધ સ્થળોના પ્રવાસ બેડીને ભારતીયતાનું સૌંદર્ય આત્મસાત્ત્ર કર્યું, જે તેમનાં એકેએક ચિત્રોમાં જોવા મળે છે. આસામના નેઝા પ્રદેશમાં જઈ કરેલાં ચિત્રોની એક અલગ અને વિરોષ શૈલી તેમણે નિપણીવી. ઈ. સ. ૧૯૫૪-૫૫માં અહિવાસીજ સાથે દક્ષિણ ભારતમાં આવેલ બદામીની ગુફાઓમાં તથા ૧૯૫૬માં સિત્તનવાસલની ગુફાનાં હિંગંબર જૈન મંદિરોનાં ભીતચિત્રોની પણ અનુકૂટિ કરી. બૃહેદ્યુર(તંજાવુર-તાંજોર)નાં સમગ્ર ભીતચિત્રોની પણ અનુકૂટિ કરી તેની પૂરી માહિતી પણ લખી છે. અલંકારખચિત બે નૃત્યસુદર્શીનું સ્કેચ સાથે વર્ણન કર્યું છે : ‘સુધારિત લચકદાર દેહયાણિ, પાતળી કમર, આકર્ષક હસ્તમુદ્રાઓ, મોહક મુખાકૂતિઓ અને નૃત્યની ગતિશીલતા ને એમના ચાપલ્યનું આલેખન કોઈ પણ પ્રેક્ષકને આકર્ષી રાખે એવું છે. કલાકારે અહીં શૃંગારિકતાનો મોકળે હથે ઉપયોગ કર્યો છે. નર્તકીઓના વાંકડિયા કેશકલાપમાં સુંદર પુષ્પગુંધો, ભાલ પર જૂલતી રત્નજડિત દામણી, કષ્ણકુરુણો, વક્ષઃસ્થાન પર જૂલતી મુક્તામાળાઓ, લચીલા કટિપ્રેદેશ પરની કરધનીઓ, બાજુબંધ અને રત્નકંકણો, પ્રસન્ન મુખમુદ્રા અને એમના નયનચાપલ્યનું અતીવ સુંદર આલેખન છે.

એક અન્ય અનુભવ વિશે તેઓ લખે છે : ‘ઉત્તરપ્રેદેશના પુરાતત્વ વિભાગે મથુરા જિલ્લામાં ગોવર્ધનની નજીક આવેલા કુસુમ સરોવરના ડિનારે, ભરતપુરના રાજાએ બંધાવેલી ભવ્ય છિતરીઓમાંનાં લગભગ ૨૦૦ વર્ષ જૂનાં ભીતચિત્રોની અનુકૂટિઓ કરવાનું કામ મને સૌંપેલું. આ માટે ઈ. સ. ૧૯૭૮નો આખો મે મહિનો

પ્રજમંદળમાં રહેવાનું થયું. શ્રીકૃષ્ણની એ લીલાભૂમિનું ભક્તિભાવપૂર્ણ વાતાવરણ, નૈસર્જિક સૌંદર્ય અને ભીતચિત્રોના વિશિષ્ટ કલાકૌશલના પરિયતનો એ અવિસ્મરણીય અનુભવ હતો.’ કુસુમ સરોવર છોડતી વખતે તેમની આંખો અશ્વધારાથી છલકાઈ ગઈ હતી. સૂરતનું કળાખચિત જૈન ચિત્રામણિ દેરાસર વાસુદેવબાઈનું પ્રિયતમ સ્થાન હતું. દેરાસરમાંનાં મોટા ભાગનાં ચિત્રોની અનુકૂટિ તેમણે કરી છે. વહેલી સવારે દેરાસર જઈ પહોંચતા



(પોતાનું ટિક્કિન સાથે હોય જ) અને સાંજ સુધી ચિત્રકામ કરતા. મોટી સીડી પર ઊંચે ચડીને અંદરના ઘુમટનાં ચિત્રોની અનુકૂલ આખો હિવસ થાક્કા વિના કરતા.

સરકાર તરફથી દેશનાં ભીતચિત્રો, ગુફાચિત્રો તથા મંદિરો, રાજમહેલોની કળાનો અભ્યાસ કરી તેનું ડોક્યુમેન્ટેશન કરવાનું કામ બંધપૂર્વક બજાવ્યું. પરિણામે એક અનન્ય એવું પ્રકાશન ‘ભારતના ભીતચિત્રો’ મળ્યું. એટલું જ નહીં, એ ભારતભ્રમણના પરિણામે ૨૦૦૦ જેટલાં સબળ રેખાંકનોના સંગ્રહનું પ્રકાશન ‘રૂપસંહિતા’ ભારતીય કળાની એન્સાઈક્લોપીડિયા સમું બન્યું. ભરતકામ, ચિત્રકામ, શિલ્પાંકન, કાષકોતરણી, જડતર, માંડળાં, સાંજી, આલ્યના વગેરે કંઈ કેટલાંયે કૈત્રનાં અનેકવિધ માધ્યમોમાં આ શોભનસમૃદ્ધિ વિસ્તરી છે. તેમાં બાધ, બદામી, સિતલવાસલ, અજંતા, ઓરછા, દાંતિયા, કુસુમ સરોવર તેમ જ દક્ષિણ ગુજરાતનાં અને રાજ્યાનનાં મંદિરોનાં ભીતચિત્રો પર પણ શોધનકાર્ય કર્યું હતું. ભારત કલાભવનના સ્થાપક, પદ્મભૂષણ શ્રી રાય કૃષ્ણાદાસ લખે છે : ‘વાસુદેવ સ્માર્તે આ ગ્રંથ દ્વારા ભારતીય પરંપરાને આપણી સમક્ષ રજૂ કરી છે. કલાકારો માટે એ પ્રેરક સિદ્ધ થશે અને કલાપ્રેમીઓની રુચિ વિકસાવશે જ એવી આશા આ ‘રૂપસંહિતા’ જોઈ સહેજે બંધાય છે.’

પોતે સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસી હોઈ મહાકવિ કાલિદાસના ઋતુસંહારના પ્રત્યેક સર્ગમાંથી ખાસ ચૂંટેલા રસપ્રદ શ્લોકોને આધારે તૈયાર કરેલા ચિત્રસંપુટ ‘રચિકપ્રિયા’માં સુંદર ઋતુચિત્રો આપ્યાં છે. સ્વર્ગસ્થ પત્ની પ્રમિલાની પુણ્યતિથિએ તેમની સાથેના પ્રસન્ન અને દીર્ઘ દાંપત્યની મહેકતી સ્મૃતિમાં આ સંપુર્ત તેમને અર્પણ કર્યો હતો. તેઓ કહેતા : ‘મારું ચિત્રકામ ખાસ્સો સમય ચાલતું રહે. કલાકો પછી તેમાંથી નિવૃત્ત થાઉં એટલે હું આરામ કરું અને પ્રમિલા મારાં નાના-મોટાં બ્રશો-પૌંઢી, ફલક, ફરસ વગેરે બધું કાળજીથી ઘોર્ય સાઝ કરી તેની જગ્યાએ મૂકી દે. બીજી સવારે કામ પર બેસું ત્યારે મારે સાદ પારી કર્યું માગવું ન પડે !’ બનારસનાં તેમનાં વર્ષો ઉત્તમ રહ્યાં. કલાકો સુધી ત્યાંની વાતો કરે ત્યારે તેઓ રસિક બની જતા.

જીવનની ચડ-ઉત્તરમાં ઉપ વર્ષનો આંકડો નજીક હતો. પથરાળ રસ્તે જીવનભર ચાલ્યા. પરંતુ મન એવું ઘડાયું કે અડયણો સમાંતર ચાલાતી રહી અને સ્વયં ચિત્રકામમાં રત રહ્યા : ‘હું ધુમકડ છું. પ્રવાસોમાં જે કંઈ જોઉ છું એને વ્યક્ત કરવા, સંયોજન-પ્રધાન ચિત્રયોજના મને વધુ ફાવે. ચિત્રમાં ઘણું ઘણું કહેવાનો મારો સ્વભાવ છે. મારી શૈલી અલંકરણપ્રધાન છે. હું માનું છું કે ચિત્રમાંથી વિષયનું હાઈ પ્રેગટ થવું જ જોઈએ, માત્ર રંગરેખાની ચાતુરી પર્યાપ્ત નથી.’ ખાદીધારી વાસુદેવભાઈના જીવનઆર્દ્ધ પણ તેમનાં ચિત્રોની બળકટ રેખાઓ જેવા વિશુદ્ધ હતા. સાદગી એવી કે ફાટેલું ઘોણિયું સ્વયં સાંધીને પહેરી સભામાં જવા સંકોચ ન કરતા. ભાષણ અને ભોજનના રસિયા હતા. ઉપર્યુક્ત વિવિધ શૈલીનાં નવાં ચિત્રોનાં સર્જન થડી વયના ઉપર્યુક્ત વિજવવાનો તેમનો ઉમંગ હતો. ઈ. સ. ૧૯૮૮ ઓગસ્ટની ૨૪ તારીખે બસમાં વેડળી જતા હતા, બસસ્ટેન્ડે ઉત્તરી વેડળી આશ્રમ જતાં થોડાં ડગલાં ભર્યાં ને રસ્તામાં જ ફળી પડ્યા. એમને શું આ અંતની જાણ થઈ ચૂકી હશે ? છેલ્યે છેલ્યે બનાવેલું સૂર્યસંહિતાનું ચિત્ર, આકાશમાં ઉડતા કાગડાઓ... અદલ આવું ચિત્ર હતાશ વાન ગોંધે દોરેલું – આવું સાખ્ય કેમ સર્જયું હશે ?

— રમેશ બાપાલાલ શાહ



વિશિષ્ટ, વિચિત્ર ને વિલક્ષણ

જસપ્રિત બૂમરાહ

ઘણાં વર્ષો પછી અને કદાચ પહેલી વાર એ શુભ દિવસો જોવાના આવ્યા કે જ્યારે ભારતીય ટીમમાં ગુજરાતની ધરતીમાંથી પેદા થયેલા કિકેટરો પાસે વિજય માટે મદાર રાખવામાં આવ્યો હોય. જસપ્રિત બૂમરાહ, હાર્ટિક પંગ્યા અને રવીન્ડ્ર જાહેજા એ ત્રણ ખેલાડીઓ પર વિશ્વકપમાં વિરોધી ટીમો બાજ નજર ઠેરવીને બેઠી છે અને એમાં પણ જસપ્રિત બૂમરાહની ગોલંદાજીના ગણિતનો ઉકેલ મેળવવા માટે વિરોધી ટીમના ખેલાડીઓ સૌથી વધુ મથામણ કરી રહ્યા છે. અમદાવાદની નિર્માણ હાઈસ્કૂલનો આ વિદ્યાર્થી એની ગોલંદાજીની વિચિત્ર રીતથી જેટલો ધ્યાન ખેંચનારો બન્યો, એટલો જ એની ગોલંદાજીની જરૂરી પ્રશ્નસા પામ્યો.

પહેલાં બૂમરાહ પાસે માત્ર ઝડપ હતી, પરંતુ એ પછી એણે ‘લાઈન’ અને ‘લેન્થ’ પર કાબૂ મેળવવા અથાગ પ્રયત્ન કર્યો અને ત્યારબાદ ટી-૨૦ના ફોર્મેટમાં સફળ થવા માટે સતત પુરુષાર્થ કર્યો. આજે બૂમરાહે ટી-૨૦, વન-કે અને ટેસ્ટ એ ત્રણેય ફોર્મેટમાં પ્રભાવશાળી દેખાવ કર્યો છે. ગોલંદાજીની ‘અનારોથોડોક્સ એક્શન’થી એ વિરોધી બેટ્સમેનને મહાત કરે છે. મજાની વાત એ છે કે આવી અનારોથોડોક્સ એક્શન કઈ રીતે આવી, એનો ખુદ બૂમરાહને ખ્યાલ નથી ! એ બાળપણમાં માત્ર ગોલંદાજોએની ગોલંદાજ જોતો, વીડિયો જોતો. શરૂઆતમાં તો સહૃ કોઈ એનો બાંધો જોઈને સલાહ આપતા કે ઝડપી ગોલંદાજનું શરીર મજબૂત હોવું જોઈએ માટે શરીરનો બાંધો મજબૂત કરવા પર ધ્યાન આપ.

પરંતુ જેમ જેમ એ રાષ્ટ્રીય સત્રે આગળ વધ્યો તેમ તેમ અની વિચિત્ર એક્શને સૌથી વધુ ધ્યાન બેચ્યું. એક તો એ જે રીતે ‘ઓપન ચેસ્ટેડ’ ગોલંદાજ કરે છે, તેણે મોટો સવાલ ઉભો કર્યો. એ પછી કેટલાકે બૂમરાહને બોલિંગ-એક્શન સુધારવાની સલાહ આપી, પણ તેનિસ લીલી જેવા દિંગગજ ખેલાડીઓએ જોયું કે એની આ એક્શનમાં જ એની કામગાબી છુપાયેલી છે.

બૂમરાહની ગોલંદાજ કરવાની પદ્ધતિનું પૃથક્કરણ કરીએ તો ખ્યાલ આવશે કે એ જ્યારે દરો ફેંકે છે, ત્યારે એનો ડાબો હાથ છેક સુધી સીધો રહે છે. આ ડાબો હાથ એટલે નોન-બોલિંગ-આર્મ. બીજા ખેલાડીઓ જે હાથે ગોલંદાજ કરે છે તે હાથ ઉપરાંત બીજા હાથને વાળીને ગોલંદાજ કરતા હોય છે. આથી બૂમરાહના સીધા રહેતા હાથને કારણે સામે ખેલતા બેટ્સમેનને છેક સુધી ખ્યાલ આવતો નથી કે એના હાથમાંથી ક્યારે દરો છૂટશે. વળી એ સીધો હાથ બેટ્સમેનને દરો પારખવામાં અવરોધરૂપ બને છે.

બીજી વાત એ છે કે બૂમરાહ આજે દેશનો સૌથી વધુ ઝડપી ગોલંદાજ છે. એ કલાકના લગભગ ૧૪૫થી ૧૫૦ કિમી. (૮૦થી ૮૮ માર્ટીલ)ની ઝડપે ગોલંદાજ કરે છે અને આ ગોલંદાજમાં પણ એના ઈનસ્ટ્રિંગ યોર્કર એ એનું સૌથી ખતરનાક અને વિકેટ



જસપ્રિત બૂમરાહ

અપાવનારું શસ્ત્ર છે. જોકે આ ઈન્સ્ટિંગિંગ યોકરે એક નવો મુદ્દો પણ કિકેટના મેદાન પર ઉભો કર્યો. એની આવી એક્ષનને કારણે અને એ બધા જ દડા ઈન્સ્ટિંગર્સ નાખે છે એવી માન્યતાને આધારે અમ્યાયરો એણો કરેલી એલ.બી.ઓબલ્યુની અપીલને માન્ય રાખવામાં બહુ રાજી રહેતા નથી. એમના કહેવા પ્રમાણે એ જે અંગલથી દડો નાખે છે, તે અંગલને કારણે દડો સ્ટેમ્પને ચૂકી જાય છે, પરંતુ જસપ્રિતે હવે આઉટસ્ટિંગર્સ પણ નાખવા શરૂ કર્યા હોવાથી હવે અમ્યાયર એની એલ.બી.ઓબલ્યુની અપીલ અંગે ગંભીર રીતે વિચાર કરે છે.

જસપ્રિતની ગોલંદાજનું વિશેષ પૃથક્કરણ કરીએ તો એણો કિકેટના ત્રણેય ફોર્મેટમાં ગોલંદાજમાં ઝડપ, સાતત્ય અને વૈવિધ્ય દાખલ્યું છે. એની એક જ વાત કરું. એ એની બોલિંગ-એક્ષનથી દડાની લાઈન, લેન્થ અને ઝડપમાં બોટ્સમેનને ખખર ન પડે એ રીતે પરિવર્તન લાવી શકે છે. વળી એ બોલિંગ કિસનો ચાતુર્યભર્યો ઉપયોગ કરે છે, ક્યારેક કિસ પાસેથી, ક્યારેક સ્ટેમ્પ પાસેથી, ક્યારેક અમ્યાયરની નજીદીકથી — એમ જુદી જુદી જગ્યાએથી દડો નાખે છે અને એને કારણે એના સ્ટિંગને (દડાના વળાંકને) એક જુદો જ અંગલ મળે છે.

આ બૂમરાહનો આદર્શ માઈકલ જોન્સન, વસીમ અક્મ અને બ્રેટ લી છે. મજાની વાત એ છે કે આ બધાના વીરિયો જોઈને એને શીખવા મળ્યું. લસિત મલિંગા, શોન પોલાક, શેન બોન્ડ જેવા ગોલંદાજો સાથે પ્રત્યક્ષ આદાનપ્રદાન કરીને એણો એની લાઈન અને લેન્થમાં સુધારો કર્યો. આ એવો ગોલંદાજ છે કે જે પોતે સતત આકરી મહેનત કરીને પોતાની રમતમાં વધુ નિપુણ બનતો જાય છે.

મર્યાદિત ઓવરવાળી મેચમાં આખરી તબક્કો 'ઉથ ઓવર્સ'નો હોય છે અને 'ઉથ ઓવર્સ' કરનારા કામયાબ ભારતીય ગેંડબાજોમાં આજે જસપ્રિત પ્રથમ નંબરે છે. દુંગલેન્ડમાં ૨૦૧૬-૧૭માં રમાયેલી મેચમાં જસપ્રિતે ભારતના વિજયમાં મહત્વનો ભાગ

ભજવ્યો. જ્યારે હુંગલેન્ડને આઈ રન જીતવા માટે જરૂરી હતા, ત્યારે અંતિમ ઓવરમાં માત્ર બે રન આપીને એણે હુંગલેન્ડની બે વિકેટ લીધી અને વિજય અપાવ્યો ‘પ્લેયર ઓફ દ મેચ’નો જિતાબ મેળવ્યો, પણ આ બધાં કરતાં પણ એણે નાખેલા યોર્કર દડા પર સહુ કોઈ આફરીન પોકારી ગયા. આથી તો પાકિસ્તાનના પૂર્વ જડપી ગોલંદાજ વસીમ અકમ તો કહે છે કે આજે આંતરરાષ્ટ્રીય કિકેટ ખેલતા જડપી ગોલંદાજેમાં શ્રેષ્ઠ અને સૌથી અસરકારક યોર્કર નાખવામાં બૂમરાહ બેમિસાલ છે. કિકેટના ખેલનો આનંદ મેળવવામાં બૂમરાહનો જોટો જુદે તેમ નથી. એના ચેહેરા પરથી હાસ્ય સુકાતું નથી. વિરોધી બેંટ્સમેન એના દામાં બાઉન્ડ્રી કે સિક્સર મારે, તો પણ એ અકળાવા કે નિરાશ થવાને બદલે હસતો હોય છે. વિકેટ મળતાં આજનો ગોલંદાજ ઉંચી ફાળ ભરતો કે હાથ લાંબો કરીને દોડ લગાવતો હોય છે. વિકેટ મળે તોય એ કોઈ ‘સેલિબ્રેશન’ કરતો નથી.

જરા નજર નાખીએ આંતરરાષ્ટ્રીય કિકેટમાં એણે મેળવેલી ૧૮૫ વિકટો પર. આમાંથી પછી ખેલાડીને એણે ક્રિકેટનબોલ કર્યા છે, ૨૭ ખેલાડીને લેગ બિઝોરના સર્કજામાં સપદાવ્યા છે અને બત્રીસ ખેલાડીઓએ વિકેટની નજીક કેચ આપી દીધો છે. આ આંકડાઓ જસપ્રિતે નવા અને જૂના દે કરેલી લક્ષ્યવેધી ગોલંદાજનો ચિતાર આપે છે. જસપ્રિતની શોધ ભારતીય ટીમના પૂર્વ કોચ જહોન રાઈટે કરેલી છે. વેસ્ટ જોન ૨૦-૨૦ લીગમાં એમણે જસપ્રિતને ગોલંદાજ કરતાં જોયો, એની ગોલંદાજની જડપ અને વિકેટ પરથી દડાને ખૂબ ઊંચો ઉછાળ આપવાની ક્ષમતા જોઈને જહોન રાઈટ પ્રમાણિત થયા. ગુજરાતની ટીમના સુકાની પાર્થિવ પટેલ પાસેથી જહોન રાઈટે વિગતો માંગી અને મોડી સાંજે તો બૂમરાહ મુંબઈ ઈન્ડિયન્સની ટીમમાં સામેલ થઈ ગયો અને ૧૮ વર્ષના બૂમરાહે એની પહેલી જ મેચમાં રોયલ ચેલેન્જર્સ બેંગાલુરુની ટીમ સામે તર રનમાં ત્રણ વિકેટ મેળવી.

મુંબઈ ઈન્ડિયન્સના એના સાથી શ્રીલંકાના લાસિત માલિગાની જેમ જસપ્રિતે પણ ‘બ્લેક હોલ’ પર દડો નાખવાની અનોખી ક્ષમતા કેળવી છે. કિકેટની કિતાબ પ્રમાણેની બૂમરાહની ગોલંદાજ નથી, છતાં અત્યંત અસરકારક છે. આપણે અત્યારે કિકેટના ઈતિહાસ પર નજર કરીએ તો જ્યાલ આવશે કે હુંગલેન્ડના ડેવિડ બ્રાઉન અને ઓસ્ટ્રેલીયાના કલેરી ચિમેટ આવી ગોલંદાજ કરતા હતા. વેસ્ટઇન્ડિઝના સ્પિનર સોની રામાદીન અને આફ્ઝ વેલેન્ટાઈનની ગોલંદાજની રીત પણ વિચિત્ર હતી. માત્ર એટલું જ કે ઘણાએ એની આ એક્શનને કારણે એ ઈજાગ્રસ્ત બનશે અને લાંબો સમય આંતરરાષ્ટ્રીય કિકેટમાં રહેશે નહીં એવી દુઃશેતન પ્રગટ કરી હતી, પરંતુ જસપ્રિતે સાવધ રહીને શરીરની મજબૂતી પર પણ ધ્યાન આપવાનું શરૂ કર્યું છે. કલાકના ૧૫૦ કિમી.ની જડપે ગોલંદાજ કરતો આ ગોલંદાજ વેસ્ટઇન્ડિઝ, હુંગલેન્ડ અને દક્ષિણ આફ્રિકાની બિન્ન પ્રકારની વિકેટો પર સફળતા હાંસલ કરી ચૂક્યો છે. ૨૦૧૭માં આઈસીસી ચેમ્પિયનશિપ ટ્રોફીમાં હુંગલેન્ડમાં જસપ્રિતે પાંચ મેચમાં ૪૨ ઓવરમાં માત્ર ચાર વિકેટ મેળવી હતી, પરંતુ એ દુઃખ્ય ભૂલીને ભારતીય ટીમ અને સુકાની કોહલી અત્યારે જસપ્રિત બૂમરાહ પર સફળતાનો મોટો મદાર રાખે છે.

— કુમારપાળ દેસાઈ



એક અનાન્દી મૈત્રી-૩

પત્રો અને સંદર્ભોમાંથી મીરાંબહેન અને મહાત્મા ગાંધી વચ્ચેના ખેંચાયેલા સંબંધનું પૂરું ચિત્ર મળતું નથી. સ્વતંત્રતાની લડતનો એ નિર્જાયિક તબક્કો હતો. આ બધી ખેંચતાણ છતાં બાપુએ મીરાંબહેનને એ તબક્કામાં સામેલ રાખ્યાં હતાં. વિશ્વયુદ્ધ, જાપાનના આકમણનો તોળાતો ભય અને 'હિંદ છોડો' આંદોલનની પરાકારણના ભલ્લૂકતા વાતાવરણમાં બાપુ સામી છાતીએ પડકારો જીલતા હતા, મીરાંબહેન પડદા પાછળની જવાબદારીઓ ઉઠાવતાં હતાં. 'હિંદ છોડો' છરાવનો કાચો ખરડો લઈને અલાહાબાદ મહાસભામાં જનાર મીરાંબહેન હતાં. ત્યાર પછી જાપાનના સંભવિત આકમણ સામે ઓરિસામાં અહિસક સંગઠન ઊભું કરનાર પણ મીરાંબહેન હતાં અને 'હિંદ છોડો' પછી પૂનાના આગાખાન મહેલમાં બાપુ સાથે બે વર્ષની કેદ ભોગવવાનો વિશેપાવિકાર પણ મીરાંબહેન જ પાખ્યાં હતાં. બાપુના ડાબાજમણા હાથ જેવાં મહાદેવભાઈ અને કસ્તૂરબાએ વિરવિદાય લીધી ત્યારે મીરાંબહેન બાપુ સાથે હતાં.

ત્યાર પછી મીરાંબહેને પોતાની જાતને બાપુ અને દેશના રાજકારણમાંથી ખેંચી લીધી અને હિમાલયમાં પોતાની પ્રિય પશુપાલનની પ્રવૃત્તિ કરવા ચાલ્યાં ગયાં. આ સમયે મીરાંબહેનના આશ્રમમાં મુક્યાયેલા પૈસા બાબતે પાછું વર્ષણ ઊભું થયું. ટ્રસ્ટીઓ મીરાંબહેનની હિમાલય યોજનાને શંકાથી જોતા હતા. બાપુના મતે તેનું કારણ પૃથ્વીસિંહ સાથેનો મીરાંબહેનનો સંબંધ હતો. ૧૯૪૪ના મધ્યમાં ખેંચતાણ વધી ત્યારે બાપુએ મીરાંબહેનને લખ્યું, 'લોકોને જાણવા દે કે મારા સમર્થન વગરની તારી કોઈ પ્રવૃત્તિમાં મારો ટેકો નથી.' મીરાંબહેન ઘવાયાં, 'એક તરફથી તમે મને પૈસા અને સ્વતંત્રતા આપવાની વાત કરો છો અને બીજાં તરફ જો હું તેનો ઉપયોગ કરવા ધારું તો જાહેરમાં વખોડો છો. આ તો હું જે પણ કરવા માગું તેને તોડી પાડવાનું થયું.'

પત્રોમાં બાપુ 'ચિ. મીરાં' એવું સંભોધન કરતા. આ તબક્કે લખાયેલા બેત્રાજ પત્રોમાં તેમણે કાતિલ હંડકથી 'પ્રિય મિસ સ્લેડ' એવું સંભોધન કર્યું છે. ત્યાર પછી તેઓ મૂળ સંભોધન પર આવી ગયા છે અને 'સ્વજનોને દુઃખ આપવું મને ગમતું નથી, પણ મારાથી તેમ થઈ જાય છે. તેં તો મને માફ કરી જ દીધો હશે, છતાં માફી માગું છું' એમ પણ લખે છે.

૧૯૪૪ના અંતભાગમાં સમાધાન થઈ ગયું. મીરાંબહેને હરિદ્વાર અને રૂડકીની વચ્ચેના પ્રદેશમાં કિસાન આશ્રમ શરૂ કર્યો. તેમની ઈશ્વરી હતી કે બાપુ એક વાર ત્યાં આવે. પણ સ્વાતંત્ર્યસંગ્રહામનો અંતિમ અને કટોકટીભર્યો તબક્કો ચાલતો હતો, બાપુ આવી શક્યા નહીં. નવી સરકારે ઉત્તરપ્રદેશની 'વધુ અનાજ ઉગાડો' યોજના સંદર્ભે મીરાંબહેનને વિશેષ સલાહકાર નીભ્યાં અને તેમને ગાડી, સેકેટરી, સ્ટેનોગ્રાફર અને સહાયકો આપ્યાં.

મીરાંબહેનની પ્રકૃતિને આ કામ અનુકૂળ આવ્યું નહીં. તેમણે ડિસાન આશ્રમમાં ખાઈ અને પશુપાલન ચાલુ રાખ્યાં. સરકારે તેમને પશુઓની ઓલાદ સુધારવાનું કર્યું ત્યારે મીરાંબહેન ડિસાન આશ્રમ સરકારને સોંપી હિમાલયની તળેટીનાં જગલો વચ્ચે ‘પશુલોક’ની સ્થાપના કરી.

પોતે હિમાલયમાં કામ કરતાં રહે અને એક દિવસ બાપુ પણ ત્યાં આવીને રહે તેવું મીરાંબહેનનું સ્વખ હતું. નવી જગ્યાએ જાય ત્યારે બાપુ માટે કુટિર ક્યાં બાંધવી તેનો વિચાર તેમને પહેલો આવતો. દેશ પર તોળાતો ભાગલા અને ફાટી નીકળેલા કોમી દાવાનગ વચ્ચે આ સ્વખની પૂર્તિ આકાશકુસુમવત્ત હતી તે તેમને સમજાતું હતું.

૧૯૪૭ના ચોમાસામાં મીરાંબહેન ટેહરી-ગઢવાલના રાજાના ગેસ્ટહાઉસમાં બાપુના તમામ પત્રો ફરી વાંચ્યા. તેમાંથી પ્રકાશન માટે અમુક પત્રો જુદા તારવ્યા. બાપુ કોમી આગ બુઝાવવા બંગાળ, બિહાર અને હિલ્ડીમાં ફરતા હતા. ભયાનક હિજરત અને લોહિયાળ ભાગલા પછી મળેલી આજાદીના ઉત્સવમાં સામેલ થવા માટે દિલ્હી જવાની મીરાંબહેનની ઈચ્છા ન હતી. બાપુ પણ એ ઉત્સવમાં સામેલ ન હતા. ૧૯૪૭ના અંત ભાગમાં તબિયત બતાવવા મીરાંબહેન દિલ્હી ગયાં ને બિરલા હાઉસમાં રહ્યાં. એ જ વખતે દિલ્હીની કોમી આગાને દારવા મહાત્મા ગાંધી પણ બિરલા હાઉસમાં આવ્યા. લાંબા અંતરાલ પછી મીરાંબહેન બાપુ સાથે ત્રણ મહિના રહેવા પામ્યાં. ૧૮ ડિસેમ્બર, ૧૯૪૭ના દિવસે મીરાંબહેન પોતાની જાતને ઉત્તરરી કાઢતાં હોય તેમ દિલ્હીથી નીકળી પશુલોક આવ્યાં. ત્યાર પછી છ અઠવાડિયાં બાદ મહાત્મા ગાંધીની હત્યા થઈ.

મહાત્મા ગાંધીની હત્યા થઈ ત્યારે મીરાંબહેન પંચાવન વર્ષનાં હતાં. હત્યાના થોડા દિવસો બાદ તેમણે અખબારજોગું નિવેદન આવ્યું, ‘મારા માટે સંસારમાં બે જ હતા - એક ઈશ્વર, બીજા બાપુ. આ બંને હવે એક થઈ ગયા. મેં જ્યારે સાંભળ્યું કે બાપુ નથી રહ્યા ત્યારે મારા અસ્તિત્વની ગહનતામાં જાણે એક દ્વાર ખૂલ્યું અને બાપુનો આત્મા તેમાં પ્રવેશ્યો. એ કાશથી હું એક નવા શાશ્વત વિશ્વમાં વસી રહી છું. અનુભવું હું કે બાપુની પ્રેમપૂર્ણ સશરીર હાજરી હવે નથી, પણ બાપુનો આત્મા પહેલાં કદી નહોતો તેટલો નિકટ છે. બાપુએ એક વાર કર્યું હતું, ‘જ્યારે શરીર નહીં રહે ત્યારે કોઈ જુદાપણું પણ નહીં રહે. શરીર એક અવરોધ છે. એ અવરોધ ચાલ્યો જશે ત્યારે હું તારી અત્યંત નિકટ હોઈશ.’ મેં શ્રદ્ધાપૂર્વક તેમના શર્ષ્ટો સાંભળ્યા હતા. આજે એ શર્ષ્ટોમાં રહેલા અલૌકિક સત્યનો અનુભવ કરી રહી છું.’

પણ આ પ્રતીતિ સ્થાયી ન હતી. મીરાંબહેન માટે બાપુનું શરીર અવરોધરૂપ ન હતું, અનુભંધરૂપ હતું. હવે બાપુ નથી. કોઈ પત્ર આવવાનો નથી. કોઈને પત્ર લખવાનો નથી. બાપુ આવશે તો ક્યાં રહેશે તે વિચારવાનું નથી. મહાત્મા ગાંધીનાં આ પરમ શિષ્યા પોતાના ચરમ દુઃખને પી ગયાં અને પોતાના આરાધ્ય બાપુનું કામ કરવામાં જાતને દુબારી દીધી. બાપુની ગામડાંને બેઠાં કરવાની વાતનું મહત્વ સમજાઈ રહ્યું હતું. પ્રકૃતિની શાંત શક્તિ અને પ્રાણીઓ પ્રત્યેનો પ્રેમ તેમને બળ આપતો રહ્યો. પણ સ્વતંત્ર ભારતમાં

પગ મૂકવા સરખી જગ્યા મીરાંબહેનને મળી નહીં. લોકોએ તેમની ઉપેક્ષા કરી, ઉતારી પાડ્યાં. પોતાના પ્રકલ્પોને સાકાર કરવાની ધગશા, અમલદારશાહી સામે લડવાની તાકાત પણ હવે ન હતી. જીવનના સંધ્યાકાળે મીરાંબહેન એકલાં હતાં. આ તબક્કામાં તેમણે આત્મકથા લખી હતી. આગળના પગલા માટે ઈશ્વરના આદેશની તેઓ રાહ જોઈ રહ્યાં હતાં એ સમયે તેમના હાથમાં બિથોવનનું રોમાં રોલાં વિશેનું પુસ્તક આવ્યું. દાયકાઓથી વિખૂટી પડેલી સંગીતચેતના જાગી ઊઠી. ધીરે ધીરે વિચારો મહાત્મા ગાંધીના પરિવમાંથી બહાર નીકળ્યા.



ગાંધીજી અને મીરાંબહેન

મહાત્મા ગાંધી અને મીરાંબહેન વચ્ચેનો સંબંધ અનન્ય હતો. મીરાંબહેનની તીવ્ર લાગણીનો પ્રતિસાદ મહાત્મા ગાંધીએ એટલા જ ઉમળકાથી આપ્યો હતો. પણ જ્યારે જ્યારે મીરાંબહેનની લાગણીઓ એમના પક્ષે વળગણમાં અને પોતાના પક્ષે ભારણમાં બદલાતી લાગી ત્યારે મહાત્મા ગાંધીએ રચનાત્મક કામો માટે મીરાંબહેનને પોતાનાથી દૂર કર્યા એટલું જ નહીં, દ્યાજનક સ્થિતિમાં મૂક્યાં અને હડસેલી કાઢવા જેવું પણ કર્યું. એ વર્તનનો તેમને પસ્તાવો પણ થયો. પછી માઝી માગતા અને સાંત્વન આપતા પ્રેમપૂર્ણ પત્રો પણ લખ્યા. આમ તેમનું વર્તન અને તેમના પત્રો વારંવાર વિરોધાભાસી બન્યા અને મીરાંબહેન ન તેમનાથી દૂર જઈ શક્યાં, ન તેમની નિકટ થઈ શક્યાં. તેમના મન પર એક અવ્યક્ત તાણ હંમેશાં રહી.

બાપુ પાસે રહેવું ને તેમની સેવા કરવી એ મીરાંબહેનનો શ્રેષ્ઠ આનંદ હતો. અને બાપુથી અલગ થવું તે તેમનું સૌથી મોટું હુંઘ હતું. બાપુ પાસે રહેવા જ તેઓ ભારત આવ્યાં હતાં. તેમણે ભારતને બાપુની આંખે જોયું, બાપુના સંવેદન વડે અનુભવ્યું અને બાપુના સિદ્ધાંતો મુજબ સેવ્યું. તેમને મન બાપુ સર્વસ્વ હતા અને તેઓ બાપુને શ્રદ્ધાભક્તિપૂર્વક પણ ચાહતાં હતાં. બાપુ આ ન જાણતા હોય તેમ તો ન બને. એટલે તેમણે મીરાંબહેનને એક નિશ્ચિત અંતરે રાખ્યાં. ન વધારે દૂર જવા દીધાં, ન વધારે નિકટ થવા દીધાં. સુધીર કાકર લખે છે કે બાપુ તેમના સલામત વિશ્વમાંથી બહાર આવવા માગતા ન હતા, મીરાંબહેન પોતાનું સલામત વિશ્વ રચવા માગતાં હતાં. આ બંને વિશ્વોનો

એકબીજા સાથે મેળ ન હતો. આમ જ વર્ષો ચાલ્યાં ગયાં. મીરાંબહેનને એકથી વધારે વાર પ્રતીતિ થઈ કે આમ કરવામાં તેમણે પોતાની સ્વતંત્ર પ્રકૃતિને અને સશક્ત વ્યક્તિત્વને કચડી નાખ્યું છે. એક વાર તેમણે કહ્યું હતું, ‘ભારત છોડચા પછી જ હું સ્વતંત્ર વ્યક્તિ બની શકી.’

‘બિલવેડ બાપુ’ પુસ્તકમાં ત્રિદીપ સુહુદ અને થોમસ વેબરે નોંધ્યું છે તેમ પોતાની ઊર્ભિઓનો, પોતાની શ્રદ્ધાભક્તિનો અભિષેક કરવા માટે મીરાંબહેનને કોઈ નક્કર પાત્રની જરૂર હેઠળાં રહી. પહેલાં મહાત્મા ગાંધીને અને પછી પૃથ્વીસિંહ આગાંદને મીરાંબહેન પોતાનું સર્વકાંઈ સમર્પણ દેવા જન્યું. સમર્પણ એળે ગયું એમ પણ ન કહેવાય કારણ કે સમર્પણ પોતાનામાં એક ભવ્ય અનુભૂતિ છે. સમર્પિત થનાર વેદનાની વચ્ચે પણ એક સભરતા પામે છે. મીરાંબહેન તેનાથી વંચિત ન હતાં, પણ તેઓ આ બંનેની સ્થૂળ ઉપસ્થિતિ પોતાના જીવનમાં જંખતાં હતાં અને તે જ તેમના દુઃખનું કારણ હતું. માત્ર સૈદ્ધાંતિક ભૂમિકા પરનું જોડાણ મીરાંબહેનના આત્માને શાંતિ આપી શક્યું નહીં. ગાડ એકલતામાં મીરાંબહેનની પીડા ધૂળીની જેમ ધખતી રહી.

બાપુ અને મીરાંબહેન પત્રલેખનકળાનાં જાણે વિશારદ હતાં. તેમના તમામ પત્રો ઉપલબ્ધ નથી. જેટલા મળે છે તેમની સંખ્યા ૬૫૦ ઉપર છે. તેમાં બેથી અઢી હજાર શબ્દોના પત્રો પણ છે.

હરિજનયાત્રા દરમિયાન મીરાંબહેન બાપુ સાથે હતાં, પણ એક પરદેશી અને જેની કોઈ જાતિ નથી તેવી વ્યક્તિ તરીકે મીરાંબહેન અસ્પૃશ્યતાનિવારણના પ્રશ્નને કેટલું સમજ્યાં હશે તે એક સવાલ છે. મહાદેવભાઈ અને કસ્તૂરબાના મૃત્યુ પછી બાપુ ખૂબ એકલા પડી ગયા હતા. દેશ કોમી આગમાં સળગ્યો હતો. લેવાઈ રહેલા નિર્ણયોમાં બાપુની ઉપેક્ષા થતી હતી. પરિસ્થિતિ, નેતાઓ અને નિયતિ બધું જ કાબૂ બહાર જતું હતું. આ કટોકટીની ઘડીએ મીરાંબહેન બાપુથી દૂર હતાં. બાપુની અહિસા કસોરીએ ચરી હતી એ વખતે તેમની સાથે મનુબહેન હતાં, મીરાંબહેન નહીં.

મહાત્મા ગાંધીના મૃત્યુ પછી અગિયાર વર્ષે મીરાંબહેન યુરોપ ચાલ્યાં ગયાં. વર્તુળ પૂરું થયું હતું. બિથોવનથી રોમાં રોલાં, રોમાં રોલાંથી મહાત્મા ગાંધી અને મહાત્મા ગાંધીથી બિથોવન. તેઓ વિયેના જઈને રહ્યાં અને બિથોવન જે જંગલોમાં ફરતો ત્યાં તેમણે પોતાનાં અંતિમ વર્ષો ગાય્યાં.

૧૯૮૨ના જુલાઈ મહિનામાં તેમનું મૃત્યુ થયું. (થોડો ટૂંકાવીને)

— સોનલ પરીખ

વાચકમિત્રોને

છેલ્લાં વીસ વર્ષથી ‘વિશ્વવિહાર’ આપને મળે છે. આપને તે રુચ્યું હોય અને ઉપયોગી લાયું હોય તો તેનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૧૫૦નું મ. ઓ. ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ, રમેશપાર્કની બાજુમાં, ઉર્માનપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩ — એ સરનામે મોકલશો. ત્રણ વર્ષનું લવાજમ (૪૫૦ રૂ.) પણ એકસાથે ભરી શકાશે. ડ્રાફ્ટ કે ચેક ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટના નામનો મોકલવો.



વિશ્વવિદ્યાની ત્રિવેણી

ગુજરાત વિશ્વકોશભવનમાં ૧૮ મે, ૨૦૧૫ના દિવસે એક અનોખો ત્રિવેણીસંગમ યોજાયો. સભાગૃહનું ઉદ્ઘાટન, પુસ્તકનું વિમોચન અને ચંદ્રક અર્પણવિધિ – એમ ત્રણ ભિન્ન પણ એક તાત્ત્વે સંકળાયેલા કાર્યક્રમોનું આયોજન થયું. આ કાર્યક્રમોની માણામાં સંંગ સૂત્ર રૂપે હતા વિદ્બાન આચાર્યશ્રી વિજયશીલચંદ્રસ્વરૂપિણી. એમની નિશ્ચામાં આ ત્રણેય કાર્યક્રમો યોજાયા. પ્રારંભમાં યોજાયેલા સભાગૃહના ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે ડૉ. પ્રીતિ પંચોલીએ નવકાર મંત્ર અને ડૉ. અલ્યા શાહે વિશ્વકોશ ગાન કર્યું. ત્યારબાદ જુદા જુદા મહાનુભાવો એમાં સામેલ થયા. આ પ્રસંગે શેઠ આણંદજી કલ્યાણજી પેઢીના ટ્રસ્ટી અને આ સભાગૃહના નિર્માણમાં સહયોગ આપનાર શ્રી ગૌરવભાઈ શેઠ એમના સ્વાગત પ્રવચનમાં કહ્યું કે અમારી સંસ્થા શેઠ દલપત્રભાઈ ભગનભાઈ શારદાભુવન જેન પાઠશાળા ટ્રસ્ટે ધાર્મિક અને સામાજિક કાર્યોમાં યોગદાન આપ્યું છે. આજે એ વિશ્વકોશમાં શેઠ હઠીસિંહ કેસરીસિંહ સભાગૃહના નિર્માણમાં યોગદાન આપીને સાંસ્કૃતિક કાર્યમાં સહયોગ આપી રહ્યું છે. ગુજરાતની પ્રસિદ્ધ અને આગવી મહાજન પરંપરાના એક ઉન્મેષ રૂપે આ સભાગૃહ તૈયાર થયું છે.

પ્રારંભિક વક્તવ્યમાં કુમારપાણ દેસાઈએ કહ્યું કે એકસો બેઠકો ધરાવતા આ સભાગૃહનું નિર્માણ એ માટે કર્યું છે કે કોઈ વિદ્બાન, વિજ્ઞાની કે ટેકનોલોજીમાં નિષ્ણાતને નાના જૂથમાં પોતાના નવા વિચારો પ્રસ્તુત કરવા હોય તો તે અહીં સહેલાઈથી રજૂ કરી શકે. જુદા જુદા ક્ષેત્રની વ્યક્તિઓને નિમંત્રણ આપીને ગોષ્ઠિ અને સંવાદના કાર્યક્રમો યોજાશે તેની સાથોસાથ ગ્રંથવિમોચન અને ગુજરાતી ભાષાના પ્રચારના અનેકવિધ કાર્યક્રમોનું આયોજન થશે. જ્યારે આ સભાગૃહનું ઉદ્ઘાટન કરતા જાણીતા સ્થપતિ શ્રી બાલકૃષ્ણ દોશીએ આગમગ્રભાકર મુનિરાજ શ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજનાં સ્મરણો યાદ



સભાગૃહનું ઉદ્ઘાટન કરતા શ્રી બાલકૃષ્ણ દોશી

કર્યી હતાં. એમણે કહ્યું કે હું તો વૈષ્ણવ અને પૂનાથી આવ્યો હતો, પણ કસ્તૂરભાઈ શેઠ ઈન્ડોલોજીની વાત કરી અને પુષ્યવિજયજી મહારાજને મળવાનું બન્યું. એમને મળવા માટે શહેરના ઉપાશ્રયમાં ગયો અને એનું વાતાવરણ, સાદાઈ અને મહારાજશ્રીની દસ્તિ – એ બધું મને સ્પર્શી ગયું. વિશ્વકોશની વાત કરું તો શ્રી શ્રેણિકલ્ભાઈ કસ્તૂરભાઈ, ધીરુભાઈ ઠાકર અને કુમારપાળ દેસાઈના સહયોગથી આનું નિર્મિણ થયું અને એના દઘાંતથી એમ લાગે છે કે આપણે કેટલું બધું કરી શકીએ તેમ છીએ.

દુનિયા તો બહુ મોટી છે. આપણું મન નાનું છે અને આપણા વિચારો નાના છે. વિશ્વકોશનું આ મકાન પૂરું થવા આવ્યું ત્યારે કુમારપાળ મને જોવા લઈ આવેલા. થોડાં વર્ષો પહેલાં આવ્યો ત્યારે કાર્યક્રમમાં થોડા શ્રોતાજનો ઉપસ્થિત હતા. પછી ધીમે ધીમે વધતા ગયા અને હવે આખો હોલ ભરાઈ જાય છે. કુમારપાળભાઈને મળું ત્યારે એમનો વિચાર અને એમની શાંતિ જોઈને થાય કે એમને આટલા આઈડિયા કર્યાંથી મળે છે !



**ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે બાલકૃષ્ણ દોશી, કયવનભાઈ શેઠ, કુમારપાળ દેસાઈ,
પી. કે.લહેરી, ગૌરવ શેઠ અને ગ્રીતિ શાહ**

શ્રી બાલકૃષ્ણ દોશીએ વધુમાં કહ્યું કે અહીં નવા વિચારો જાણવા મળ્યા. આજે સવારે હું આવ્યો ત્યારે મને થયું કે હું તો આંકિટક હું એટલે કેમ્પસ બનાવું. કેમ્પસ માટે વાત થાય એટલે પહેલાં પૂર્હું કે તમારી પાસે જગ્યા કેટલી છે ? અને જેટલી છે એટલી ઓછી જ પડે. કદી સંતોષ ન જ થાય અને વિચાર આવે કે મારે એક વસ્તુ નથી કરવી, પણ ઘણી કરવી છે. એના વિચારમાં જ પડી જઈએ અને એના ભારમાં દૂબી જઈએ. જ્યારે અહીં તો અમદાવાદ એજયુકેશન સોસાયટીના મકાનમાં જૂનું રસોહું હતું, એમાંથી વિશ્વકોશ શરૂ થયો, ત્યારે ત્યાં આવતો હતો. ધીમે ધીમે પ્રવૃત્તિઓ વધતી ગઈ. વિશ્વકોશની ગ્રંથશ્રેષ્ઠી, વિશ્વવિદાર, પુસ્તકો, વ્યાખ્યાનો, ચર્ચાઓ, વિચારો ચાલ્યાં જ કરે છે અને આ બધું અખંડિત રીતે ચાલે છે.

મને એમ થાય છે કે જે સંસ્થા પાસે બહુ જગ્યા નથી, બહુ સગવડ નથી, પૈસા બહુ ઓછા છે અને છતાંય આ બધું વધતું જ જાય છે. આજે અહીં આવીને એવું અનુભવાય છે કે ખરેખર મુશ્કેલ સંજોગોમાં પ્રગતિ સાધી શકાય છે. દુનિયા વ્યાપક બનાવી શકાય છે. આવા ચમત્કારો આજે પણ બને છે, અહીં અનેકવિધ આયોજનો થાય છે. અહીં

જો કેમ્પસ કર્યું હોત તો આ હોલ બાજુમાં હોત. બીજું મકાન હોત, માણસો જુદા જુદા હોત, કોઈ દિવસ કોઈને મળવાનું થાત નહીં. અહીં તો એક જ લિફ્ટ, એક જ સીડી અને એક જ દરવાજો. બધાએ અહીં આવીને મળવું પડે, વાતો કરવી પડે. એ કરવાથી આ બધા નવા વિચારો આવે છે.

જ્યારે હું આવું ત્યારે કુમારપાળભાઈ કાર્ટિક નવું જ કરતા હોય છે. આજે આનંદ એ છે કે એમણે આટલું કર્યું. એમની પાસે વિચારો અને કાર્યોની કોઈ સીમા નથી,



શ્રી બાલકૃષ્ણ દોશીનું અભિવાદન કરતા શ્રી ગૌરવ શેઠ

કાર્ટિસિસ (સંકટ) એમના માટે વર્ચ્યુ (વિશિષ્ટ ગુજરાત) છે. એમની પાસે એવો કસબ છે કે તમે કહો કે આ નથી તો કહે કે થઈ જશે. અને થાય જ. આ સંસ્થા વિકાસ પામતી રહે અને આ મહારાજસાહેબના આશીર્વાદ એને મળતા રહે તેવી અભ્યર્થના.

એ પછી આચાર્યશ્રી વિજયશીલયંડસૂરીશ્રીશરજાએ કહ્યું કે જ્ઞાનને કોઈ સીમાઓ હોતા નથી અને વિદ્યાને કોઈ બંધન હોતું નથી. આજે કમનસીબે ગુજરાતમાં સાહિત્ય હું પડતું જાય છે, શાંત પડતું જાય છે. સાહિત્યિક દાખિએ ગુજરાતમાં શૂન્યાવકાશ થતો જાય છે એવું અનુભવાય છે, ત્યારે વિશ્વકોશ એક સાહિત્યિક આંદોલન બની રહ્યું છે. અહીં સાહિત્ય, કળા અને વિદ્યા – ત્રણેય ક્ષેત્રોમાં નવી નવી દાખિ, નવી પ્રવૃત્તિ અને નવી વ્યવસ્થા અને એમાંથી નીપજતો આનંદ જોવા મળે છે.

સાહિત્યનો, કળાનો અને વિદ્યાનો થાક લાગે નહીં અને એનાં રૂડાં ફળ આપણે નિયમિત મેળવીએ છીએ. વિશ્વકોશનું આ આંદોલન નિરંતર ચાલતું રહેવાનું છે અને તેથી જ વિશ્વકોશ સંસ્થાને અમે ચંદ્રક અર્પણ કરવાની વિદ્યાકીય પ્રવૃત્તિ સોંપી છે. જેથી આપણે ન હોઈએ તોપણ પ્રવૃત્તિ ચાલતી રહે. શેઠ દલપતભાઈ મગનભાઈ શારદાભુવન જેન પાઠશાળા ટ્રસ્ટનો મૂળ હેતુ ધાર્મિક શિક્ષણનો હતો. ત્યારબાદ એ હેતુ વિસ્તૃત કર્યો અને હવે અનેકવિધ શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ થાય છે. એમને કારણે શેઠ હઠીસિંહ કેસરીસિંહ સભાગૃહ થઈ રહ્યું છે. એમના પારિવારજનો સામાન્ય રીતે વિશ્વકોશની સાથે દલપતભાઈ અને લક્ષ્મીકાકીનું નામાભિધાન કરી શક્યા હોત, પરંતુ હાથીનાં પગલાંમાં બધાંનાં પગલાં આવી જાય એ ન્યાયે શેઠ હઠીસિંહ કેસરીસિંહનું નામ જોડીને આ કુટુંબ એની ગારિમા જાળવી છે. આવી ઉજ્જવળ પારિવારિક સંવાદની વિચારધારાથી રાજ્યો થયો છે.



આશીર્વચન આપતા આચાર્યશ્રી વિજયશીલચંદ્રસૂરીશરજી અને અન્ય સાધુ-મહાત્માઓ

વિશ્વકોશમાં થતી વિદ્યાકીય સાહિત્યની અને કળાની પ્રવૃત્તિઓ ગુજરાતને માટે શાસ લેવા જેવી, આશ્વાસન લેવા જેવી ઘટના છે. આજે જ્યારે બધી સાહિત્યિક સંસ્થાઓ સુષુપ્ત થતી જાય છે, ત્યારે વિશ્વકોશે એક આશા જન્માવી છે – એ આંદોલન જીવતું રાખવાનું અને પુનર્જીવિત કરવાનું શ્રેય વિશ્વકોશને જાય છે. ધીરુભાઈ અને કુમારપાળે અનેક ક્ષેત્રોમાં કામ કર્યું છે, પરંતુ એ બંનેને અમરત્વ મળશે તો વિશ્વકોશથી. આવું સરસ કામ હઠાસિંહ પરિવાર અહીં કરે તે સાંદું લાગે, એ માટે તેમને અભિનંદન. મારે એટલું જ કહેવાનું કે સાહિત્યિક અને કળાકીય ક્ષેત્રની ભાવનાને સૂવા ન દેશો, જાગતી રાખજો.

એ પછી વેદ, પુરાણ અને ઉપનિષદની સાથોસાથ હિંદુ ધર્મનાં શાસ્ત્રો અને સંસ્કૃત સાહિત્યના અભ્યાસી ગ્રા. ડૉ. ગૌતમ પટેલના ‘જ્ઞાનસાર’ ગ્રંથનો વિમોચનપિણ્ય યોજાયો. ભારતમાં પોતાની વિદ્ધતાથી આગવી પ્રતિષ્ઠા ધરાવનાર શ્રી ગૌતમ પટેલે કહ્યું કે વૈદિક દર્શન અને જૈનદર્શન એ ગંગા અને યમુના સમાન છે. એ બંનેનો સુભગ મેળાપ થયો છે અને એને પરિણામે મહોપાધ્યાય યશોવિજયજી મહારાજની ‘જ્ઞાનસાર’ કૃતિ પરની મારી વિવેચના અહીં ગ્રંથસ્થ કરવામાં આવી છે. પુસ્તકનું વિમોચન કરતાં કુમારપાળ દેસાઈએ કહ્યું કે સાહિત્યના વિવિધ ક્ષેત્રે ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી મહારાજ જેવી બુદ્ધિમતા, બહુશ્રુતતા અને સર્જનપ્રતિભા ધરાવનાર એ પછીના ગ્રણ સૈકામાં આપણાને જોવા મળતી નથી. ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી મહારાજ, જૈન શાસ્ત્રો ઉપરાંત અન્ય ધર્મદર્શનોના પારંગત હોવાથી ‘જ્ઞાનસાર’માં એમની સમન્વય દાખ્લી જોવા મળે છે અને તેથી જ આ ગ્રંથમાં વેદાંત, સાંખ્ય, યોગ અને શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાની સાથોસાથ જૈન સિદ્ધાંતોનું સાખ્ય જોવાનો એક વિશીષ્ટ પ્રયત્ન ગૌતમભાઈ પટેલે કર્યો છે જે અભિનંદનીય છે. આચાર્યશ્રી વિજયશીલચંદ્રસૂરિજીએ કહ્યું કે અહીં મણિકંંચનયોગ સધાયો છે અને તેમાં પુરાણ, ગીતાના સ્વાધ્યાયની સાથોસાથ આ અધ્યાત્મ ગ્રંથને એક આગવો પુટ મળ્યો છે, જ્યારે અતિથિવિશેષ શ્રી મહેશ ગાંધીએ આ પુસ્તક અંગે સહયોગ આપવાની સાથોસાથ જણાવ્યું હતું કે એનાથી વૈદિક દર્શન અને જૈનદર્શનના અભ્યાસને વિશેષ વેગ મળી રહેશે.



'શાનસાર' ગ્રંથનું વિમોચન : લેખક ડૉ. ગૌતમ પટેલ, વિમોચક કુમારપાળ દેસાઈ,
બાલકૃષ્ણ દોશી, મહેશ ગાંધી અને પી. કે. લહેરી

આગમગ્રભાકર મુનિરાજ શ્રી પુષ્પવિજયજી ચંદ્રક મેળવનાર શ્રી ભગવાનદાસ
પટેલનો માર્મિક પરિચય આપતાં ડૉ. પરમ પાઠકે કહ્યું, આ પળ મને અનન્ય લાગે
છે. આ પળે આપણે શ્રી ભગવાનદાસ પટેલના સંશોધન-કાર્યને સ્વીકૃતિ આપવા માટે
એકત્ર થયા છીએ. ભગવાનદાસ પોતાની જાતને એક ટપાલી તરીકે ઓળખાવે છે. સાચે
જ આદિ લોકની ટપાલ લઈને આપણા સુધી આવેલો એક ટપાલી - ભગવાનના દાસ.

પારસમાંથિનો સ્પર્શ થાય તો કેવું બદલાઈ જવાય તેનું જીવતુંજાગતું ઉદાહરણ એટલે
ભગવાનદાસ. એમના પુસ્તક 'મારી આનંદયાત્રા'માં કથીરમાંથી કંચન બનવાની પ્રક્રિયા
સર્જનાત્મક રીતે પ્રગટ કરી છે. એમનું બીજું પુસ્તક તે 'મારી લોકયાત્રા'. વ્યક્તિના
જીવનમાં કેવું રૂપાંતરણ થાય છે તેનું ઉદાહરણ એમાં મળે છે. એમનું જીવન સહજ
સામાન્ય રીતે આરંભાયું અને ધીરે ધીરે ક્રીટભ્રમર ન્યાયે સાહિત્ય તરફ વળ્યા અને અંતે
આદિ લોકસાહિત્ય પ્રત્યે વળ્યા.

વામન દેવનાં ત્રાણ પગલાંમાં એમના જીવનને જોઈએ તો પહેલું પગલું એમણે અભ્યાસ
કર્યો તે. પીએચ.ડી.ના સંશોધન નિમિત્તે પુરાતત્વવિદ્યાનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો અને
હજારો - લાખો વર્ષ પહેલાંની ઉત્તર ગુજરાતમાં રહેલી પુરાતત્વવિદ્યાની વસ્તુઓ,
ગુફાઓ, ઓજારો, એની ચિત્રલિપિ શોધી કાઢી. 'ફૂલરાંની લારી'થી મારીને આદિવાસી
લોકમહાકાયોનું સંપાદન એ એમનું બીજું પગલું, જે એમને દેશ-વિદેશ લઈ ગયું અને
ગીજું પગલું તે એ કે આદિવાસી લોકોમાં કેટલાંક કુરિવાજો અને પ્રથાઓ હોય છે એને
દૂર કરવા માટે કર્મશીલની ભૂમિકા ભજવી. આદિવાસી એકેડ્મીમાં પ્રથમ નિદેશક તરીકે
કામ કર્યું. ૮૦૦ ગામડાંમાં તાલીમી શિક્ષકો દ્વારા આદિવાસી પ્રજામાં રહેલા કુરિવાજો
દૂર કરવાનું કામ કર્યું. આવા સંશોધકનું કાર્ય આજે પોંખાઈ રહ્યું છે, તેનો આનંદ છે.

એ પછી શ્રી ભગવાનદાસ પટેલને શાલ, સ્મૃતિચિહ્ન, સન્માનચંદ્રક અને ચેક સર્વશ્રી
ચંદ્રકાન્ત શેઠ, સંવેગ લાલભાઈ, કુમારપાળ દેસાઈ, પી.કે. લહેરી, બાલકૃષ્ણ દોશી,
ગૌરવ શેઠ, ક્યવનભાઈ શેઠ દ્વારા એનાયત કરવામાં આવ્યાં. આ પ્રસંગે ગુજરાતી
ભાષાના વિદ્ધાન, લોકસાહિત્ય, લોકમુદ્રા તથા આદિવાસી સાહિત્યના અભ્યાસી ડૉ. શ્રી
હસુભાઈ યાણિકે એવોઈ અર્પણ કરતાં કહ્યું કે આદિવાસી સાહિત્યના મૌખિક પાઠના

સંપાદન-સંશોધનનો પણ ભારતીય પ્રાચ્યવિદ્યાની સંલગ્ન શાખા રૂપે સ્વીકાર કર્યો તે માટે ચંદ્રક સમિતિને અભિનંદન આપું છું. ભગવાનદાસ પાસેથી ઘણી અભ્યાસસામગ્રી સંશોધકોને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૯૮૦ના ફેબ્રુઆરીમાં ભીલ આદિવાસીની ભાષા-સંસ્કૃતિના અભ્યાસનો પ્રારંભ કર્યો છે અને એક દસકા સુધી એક જ જાતિ અને એક જ પ્રદેશની આદિજાતિની ભાષા-સંસ્કૃતિમાં ડૂબેલા રહ્યા. એમણે સંપાદિત કરેલી લગભગ પાંત્રીસ જેટલી ફૂતિઓમાં એમનો સંશોધન-શ્રમ પ્રગટ થાય છે.

જ્યારે આચાર્યશ્રી વિજયશીલચંદ્રસુરીશ્વરજીએ શ્રી ભગવાનદાસભાઈના સંશોધનકાર્યની ચીવટ, સ્વૂર્જ અને સાહિત્યકર્તાનાં ઉદાહરણો આપ્યાં હતાં. ૧૯૮૧માં પૂના ડેક્કન ઈન્સ્ટિટ્યુટમાં ગયા હતા ત્યારે આપણા વિષ્યાત સંશોધક હસમુખ સાંકળિયાએ બે લાખ વર્ષ પહેલાંના ચોખા દર્શાવ્યા હતા. હસમુખભાઈએ બે લાખ વર્ષ પહેલાંનું ફૂષા નદી અને ધરતીનું ઉત્ભવનન કર્યું તો ભગવાનદાસ પટેલે હજારો વર્ષ જૂની પરંપરાનું ઉત્ભવનન કર્યું છે. શ્રી ભગવાનદાસ પટેલે આ ચંદ્રક સ્વીકારતી વખતે પ્રતિભાવ આપતાં કહું કે મૂળ પટેલ હોવા છતાં એક આદિવાસીએ મને નદીમાં ડૂબતો બચાવ્યો ત્યારથી આ સાહિત્યના અભ્યાસની લગની લાગી અને ભીલી ભાષા શીખીને ગુજરાતની ભીલી સંસ્કૃતિને ઉજાગર કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.



શ્રી ભગવાનદાસ પટેલને પુરસ્કાર-રાશિ અર્પણ કરતા શ્રી ક્યવનભાઈ શેઠ

શ્રી ક્યવનભાઈ શેઠે આભારવિધિ કરતાં જણાવ્યું કે પૂ. આચાર્યશ્રીની ઉપસ્થિતિ, આટલા બધા વિદ્યાનો, શ્રેષ્ઠીઓ અને વિચારકોની હાજરીને કારણે આ પ્રસંગ દીપી ઉઠ્યો છે.

સમગ્ર કાર્યક્રમનું આયોજન અને સંચાલન ડૉ. પ્રીતિ શાહે કર્યું હતું અને આમાં અનેકવિધ ઉપક્રમો હોવા છતાં સમગ્ર કાર્યક્રમનો પ્રારંભ અને સમાપન સમયસર થયાં હતાં. વક્તાઓએ પણ એમના વક્તવ્યમાં બરાબર સમયશિસ્ત જાળવી હતી અને આ કાર્યક્રમમાં શ્રી સંવેગ લાલભાઈ, જ્યશ્વેણ લાલભાઈ, રાધિકાભેણ લાલભાઈ, શ્રીયકભાઈ શેઠ, બલવંત જાની, નિર્ણય રાજ્યગુરુ, મણિભાઈ પ્રજાપતિ, અનિલાબહેણ દલાલ, પ્રમોદ શાહ, વિજય શેઠ, મનુભાઈ શાહ (ગૂર્જર), અભ્યાસિષ ચૌહાણ જેવાં જુદાં જુદાં ક્રોનાં અનેક અગ્રણીઓ તથા વિશ્વકોશના પરિવારજનો ઉપસ્થિત રહ્યાં હતાં.



વાત ચા છોડવાની ને શરૂ કર્યાની

હું ચા પીઉં હું એ સામે ઘણાંનો વિરોધ છે. આ વિરોધ કરનારાંઓમાંથી કેટલાંક તો મને ભાગ્યે જ ચા પાય છે; જે કેટલાંક પાય છે એ બધાં લગભગ મારા જેટલી જ ચા પીએ છે, છતાં ચા પીવાની બાબતમાં મારી વગોવણી કરવાની એક પણ તક તેઓ જતી કરતાં નથી. સૌથી સજજ વિરોધ મારી પત્તીનો છે. એને ગણિત તો ખાસ આવડતું નથી, પણ નવરાશના વખતમાં એણે મારા બાબાની મદદથી હિસાબ કર્યો છે કે એની જિંદગીનો ભારમે ભાગ તો મારી આ ચા બનાવવામાં જ ખર્ચિવાનો છે.

અને છતાં એક નબળી પળે હું ચા પ્રત્યે બેવફાઈ આચરી બેઠો. વાત આમ બની : મારા ધેર એક મુરબ્બી મહેમાન થયા. ચા અને સિગારેટના તેઓ કહુર શત્રુ હતા. ભલભલા હુરેડ બંધાળીઓને પોતાનાં પ્રિયપાત્રોથી એમણે વિખૂટા પાડ્યા હતા. દિવસનો મોટો ભાગ એ ચા અને સિગારેટની નિંદા કરવામાં ગણતા. મારાં સ્વજનોએ આ તક જડપી. મારી પત્તી, મારાં માતાપિતા, મારા ભિત્રો – સૌઅં એમની આગળ મારો ચા-પ્રેમ અતિશયોક્તિ કરીને વગોવ્યો. મારી પત્તીએ તો ખોળો પાથરીને મને ચાના મોહપાશમાંથી છોડાવવા એ મુરબ્બીને વીનવ્યા. ખલાસ ! મારી પામરતા માટે એ વડીલનાં નેત્રોમાં કરુણા ઊભરાઈ. મને ચાના મોહપાશમાંથી છોડાવવાનું એમણે બીજું જડયું. ખરે જ, પ્રિયપાત્રોને વિખૂટાં પાડવામાં જગતે અનાદિ કાળથી આનંદ માણ્યો છે. હું નોકરી પરથી ધેર આવ્યો ત્યારે તો ચા છોડાવવાનું કાવતરું ગોડવાઈ ચૂક્યું હતું. ‘તમે બહુ ચા પીઓ છો ?’ પરસ્ક્રીના મોહમાં ફસાયેલા શિષ્યને કોઈ મહાન ગુરુ અત્યંત કરુણાથી એના સ્થીમોહ અંગે પૂછ્યા કરે એવી રીતે એમણે મને પૂછ્યું. ‘બહુ’ શર્જ તો સાપેક્ષ છે. હું બહુ ચા પીઉં હું એમ બીજાંઓને લાગે છે ખરું. જોકે મને પોતાને તો...’ એટલું કહેતાં તો મને પૂર્ણ કદનું બગાસું આવી ગયું. બસ. ચર્ચા ચાલી. મારે કહેવું જોઈએ કે વડીલનું વાક્યાતુર્ય અદ્ભુત હતું. એમના વાક્યણમાં હું ફસાયો. નિર્બળતાની એક પળે તો હું ‘આજથી ચાનું ટીપુંય હરામ છે’ એવું કહી બેસવાની હદ સુધી ઉશ્કેરાઈ ગયેલો, પણ પૂર્વજનમનાં પુષ્ય આડે આવ્યાં તે એમ તો ન કહું, પણ ઉશ્કેરાનો આંશિક ભોગ તો બન્યો જ. ઉશ્કેરાટ બહુ બૂરો છે, માણસ ન કરવાનું કરી બેસે છે. મેં પ્રતિજ્ઞા લીધી : ‘આજથી હું નિશ્ચય કરું હું કે, દરરોજ બેથી ત્રણ વખત ચા નહીં પીઉં.’ વર્ષો પહેલાં રામે સીતાનો તાગ કર્યો હતો, નળે દમયંતી પરહરી હતી, સિદ્ધાર્થે યશોધરાને તરછોડી હતી... એ પણી ઘણા વખતે જગતમાં આ મહાન બનાવ બન્યો. વાતાવરણમાં સન્નાટો છવાઈ ગયો. એ મુરબ્બીના ચહેરા પર વિજયનો ઊલ્લાસ છવાયો. હું આણે મોતાન મોંમાંથી પાછો આવ્યો હોઉં એવી ખુશી મારાં સ્વજનોને થઈ, મારો નાનો ભાઈ મારી પત્તીને બુશબબર પહોંચાડવા રસોડામાં ઢોડ્યો. અર્ધા કલાકમાં આખી સોસાયરીમાં આ સમાચાર પ્રસરી ગયા.

એ મુરબ્બી તો મને ચાથી વિખૂટો પાડવા જ આવ્યા હોય એમ એમનું કાર્ય પૂરું થતાં કલાક પછી જ મને વિરહાજિમાં શેકાતો મૂકીને વિદાય થઈ ગયા. હું માત્ર કલાક જ

મોડો આવ્યો હોત તોય આ દુર્ઘટનામાંથી ઉગરી જાત, પણ કવિએ સાચું જ કહ્યું છે :
‘થનાર ચીજો નવ થાય અન્યથા !’

મારા પરિચિત વર્તુળમાં આ સમાચાર પહોંચતાં જ સૌ મારે તાં એક પછી એક આવવા માંડ્યા. મારી પત્ની અવસાન પામી હોય એવો શોક મારા ચહેરા પર છવાયેલો જોઈને સૌને છૂપો આનંદ થતો હોય એમ મને લાગ્યું. મને થયું : ‘આ જગતમાં ખરે જ આપણું કોઈ નથી. જે મારી હતી તેને પણ મેં આજે આવી હડસેલી !’

રાત્રે સૂર્યો પણ ઉંઘ ન આવી. ચા પીવાથી ઉંઘ નથી આવતી એમ કહેવાય છે, પણ મને તો ચા ન પીવાને કારણે ઉંઘ નહોતી આવતી. વિરહીની જેમ હું પડખાં ઘસતો હતો. ચકવાકમિથુનની જેમ હવે મારે પણ પ્રિયપાત્રના વિરહમાં રીરડીને રાત વિતાવવાની હતી. હવે સૂર્ય ઉગે પછી જ ચા પામવાનો હતો. કલાપીની જેમ મારું હદ્ય પણ ઉત્સુક બનીને કહેતું હતું :

‘અરે ક્યારે પેલો કનકમય ભાનુ નીકળશે;

પ્રિયાનો બેટો જે કિરાગકરથી કાલ ધરશે !’

અને બીજે દિવસે મેં જ્યારે ચા પીધી ત્યારે વર્ષો પછીના પ્રિયમિલન પ્રસંગે જેવો આનંદ થાય તેવો આનંદ મને થયો.

થોડા દિવસમાં તો મારી પ્રતિજ્ઞાની જાણ સર્વત્ર થઈ ગઈ. જે મને તે આશ્વર્ય સાથે એક જ વાત પૂછ્યાતા : ‘તમે હવે બે જ વાર ચા પીઓ છો ?’ હું સંન્યાસી થઈ ગયો હોત તોય આટલું આશ્વર્ય કદાચ કોઈને ન થાત !

આખરે ગણિતના વિષયના મારા એક શિક્ષકમિત્રે મને એક વ્યવહારુ માર્ગ બતાવ્યો : ‘બે વખત થઈને તું બે ઘાલા ચા તો પીએ જ છે તો પછી ચાર વખત અર્ધો-અર્ધો ઘાલો ચા પીવાનું રાખે તો તારી પ્રતિજ્ઞા પણ જળવાશે ને મુશ્કેલી પણ ઓછી થશે.’ આ સાંભળી મારા આનંદની સીમા ન રહી. મને થયું કે આવા વ્યવહારુ માણસો આ જગતમાં જીવે છે ત્યાં સુધી પુછ્ય હજુ પરવાર્યું નથી !

— અને મેં એક મોટી સાઈઝનો ઘાલો ઘરમાં વસાવ્યો ને એ ઘાલો અર્ધો ભરીને હું દિવસમાં ચાર વાર ચા પીવા માંડ્યો.

આ પછી મારી સ્થિતિમાં થોડો સુધારો જરૂર થયો, પણ દિવસમાં દસબાર વાર ચા પીનારા મારા આત્માને આનાથી તૃપ્તિ તો નહોતી જ થતી. મારો આત્મા બહુ કોચવાયા કરતો. આખરે સંસ્કૃત વિષયના મારા એક શિક્ષકમિત્રે શાસ્ત્રોનો આધાર ટાંકીને મને સમજાયું કે ‘આત્મા એ જ પરમાત્મા છે. આત્માને કોચવા જેવું પાપ આ જગતમાં બીજું એકેય નથી. તમારે પ્રતિજ્ઞા પડતી મૂકીનેય આત્માને પ્રહૃદિલિત રાખવો જોઈએ.’ મને એમની વાત સાચી લાગી. મને થયું : ‘આપણે તો સત્યના આગ્રહી છીએ, હદ્ય પર માયાનું આવરણ આવી જતાં થોડો વખત આપણે ખોટે માર્ગે ભલે ચાલ્યા, પણ સત્યને માર્ગે પાછા વળવામાં ક્યારેય મોહું હોતું નથી.’ આ પ્રતિજ્ઞા લીધી તે ‘હિમાલય જેવડી ભૂલ હતી’ એ મને સમજાઈ ગયું. આ ભૂલ સુધારી લેવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો.

— અને મિત્રોને આમંત્રીને મેં જાહેર રીતે પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કર્યો. જેમ ગાંધીજી કહેતા કે ‘હું નવી વાત કહું એટલે આગળની વાત રદ સમજવી.’ તેમ મેં જાહેર કર્યું કે ‘હું ગમે તેટલી વાર ચા પીશ એ વાત સત્ય સમજવી ને આગળની વાત રદ...’

— રત્નલાલ બોરીસાગર



એકલવીર અનુવાદક

૧૮૮૮માં પહેલું પુસ્તક પ્રગટ થયું તારે એમની ઉમર ફક્ત ૧૮ વર્ષની. ‘ચેમ્બર્સ સ્ટોરીઝ ફોર સ્કૂલ એન્ડ હોમ રીડિંગ’ નામના પુસ્તકના બીજા ભાગનો ગુજરાતી અનુવાદ મહીપત્રામ રૂપરામ નીલંકંઠ જેવા એ જમાનાના પ્રથિતયથ સાહિત્યકારની પરીક્ષામાં પાર ગેર્યો હતો અને તેને માટે ૬૦ રૂપિયાનું ઈનામ આપીને મહીપત્રામે પોતાની પુત્રવધૂ શૃંગારના સ્મરણાર્થે તે પ્રગટ કર્યો હતો. એ અનુવાદ કરનારનું નામ પૂતળીબાઈ ધનજીબાઈ વાડીઆ. ૧૮૬૪ના સપ્ટેમ્બરની પહેલી તારીખે પૂના(આજનું પુણે)માં જન્મ. પણ પછી વસવાટ મુંબઈમાં. ૧૮૫૭ના જાન્યુઆરીની પહેલી તારીખે શરૂ થયેલું

‘સ્ત્રીબોધ’ નામનું માસિક તે માત્ર આપણી ભાષાનું જ નહિ, હિન્દુસ્તાનની બધી જ ભાષાઓનું સૌથી પહેલું સ્ત્રીઓ માટેનું માસિક. પૂતળીબાઈનું પુસ્તક પ્રગટ થયું તે પહેલાં પણ તેઓ તેમુશરૂ કાબરાજના તંત્રીપદે પ્રગટ થતા આ માસિકમાં અવારનવાર લેખો લખતાં. તેમને ૬૦ રૂપિયાનું ઈનામ મળ્યું અને પુસ્તક પ્રગટ થયું એ સમાચાર ‘સ્ત્રીબોધ’માં છપાયા. તેવી જ રીતે ૧૮૭૧માં શરૂ થયેલા ‘ધ ઇન્ડિયન મેગેઝિન’ નામના અંગ્રેજ માસિકમાં પણ છપાયા. એ જમાનામાં અત્યંત પ્રતિષ્ઠિત માસિક ‘ધ ઇન્ડિયન એન્ટિક્વેરી’ના તંત્રી સર રીચાર્ડ કન્વિક ટેમ્પલના વાંચવામાં એ સમાચાર આવ્યા. તેઓ વ્યવસાયે સરકારી અધિકારી હતા, પણ સાથોસાથ ભારતનાં ભાષા, સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ વગેરેના સારા જાણકાર હતા. તેમને થયું કે આ પૂતળીબાઈને મળવું જોઈએ. બીજા એક અંગ્રેજ અધિકારીની મદદ લઈ ધનજીબાઈને બંગલે જઈ પૂતળીબાઈને મળ્યા અને ‘ધ ઇન્ડિયન એન્ટિક્વેરી’ માટે ગુજરાતીમાંથી અંગ્રેજમાં (The Indian Antiquary) અનુવાદો કરવાનું આમંત્રણ મળ્યું.

આમ જુઓ તો પૂતળીબાઈ મેટ્રિક પણ નહોતાં થયાં. પણ આવી તક જવા કેમ દેવાય? નાનપણમાં દાદા-દાદી અને બીજાં મોટેરાંઓ પાસેથી લોકકથાઓ સાંભળેલી. તેમાં ભારત અને ગુજરાતની તાસીર બરાબર ઊપસી આવતી હોય તેવી કેટલીક કથાઓ પસંદ કરી અને પહેલો અનુવાદ મોકલી આપ્યો. ‘ફેકલોર ઈન વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા’ શ્રેણીની પહેલી વાર્તા ૧૮૮૫ના નવેમ્બરના અંકમાં છપાઈ. ૧૮૭૨માં શરૂ થયેલા



પૂતળીબાઈ કાબરાજ

‘ઈન્ડિયન એન્ટિકવેરી’માં તે પહેલાં હિન્દુસ્તાનની કોઈ પણ ઝીનું લખાણ છપાયું નહોતું. એટલું જ નહિ, ૧૮૮૨માં તેને ૫૦ વર્ષ પૂરાં થયાં ત્યાં સુધીમાં પણ બીજી કોઈ હિન્દુસ્તાની સ્ત્રીનું લખાણ તેમાં છપાયું નહોતું.

કેખુશર કાબરાજી અને પૂતળીબાઈ વચ્ચે તંત્રી અને લેખિકાનો સંબંધ હતો તે આ અનુવાદ છપાયો તે પહેલાં સસરા અને પુત્રવધૂનો સંબંધ બન્યો. કાબરાજીના દીકરા જાંગીરજી સાથે ૧૮૮૪ના ડિસેમ્બરની ૧૫મી તારીખે પૂતળીબાઈ અદારાયાં અને વાડીઆમાંથી કાબરાજી થયાં. જાંગીરજી બ્રિટિશ સરકારના સિવિલ સર્વન્ટ હતા એટલે જ્યાં જ્યાં તેમની બદલી થતી ત્યાં પૂતળીબાઈને જવાનું થતું. પરિણામે આજના ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રના લોકો અને તેમનાં ભાષા, સાહિત્ય, લોકકલાઓ, સંસ્કૃતિનો તેમને ઢીક ઠીક પરિચય થયો. પરિણામે ગુજરીનો ગરબો નામના લોકગીતનો અમદાવાદ બાજુ ગવાતો પાડ અને તેનો અંગ્રેજ અનુવાદ તેમણે ‘ઈન્ડિયન એન્ટિકવેરી’ના ઓગસ્ટ ૧૮૮૮ના અંકમાં પ્રગટ કર્યો. રસિકલાલ છો. પરીખનું અત્યંત જાણીતું નાટક મેનાં ગુર્જરી પૂતળીબાઈએ પ્રગટ કરેલા પાઠને આધારે રચાયું છે. એ અંગેનો ઋણસ્વકાર રસિકલાલભાઈએ નાટક ‘મેના ગુર્જરી’માં કર્યો જ છે.

ત્યારબાદ પૂતળીબાઈએ નજર દોડાવી લઘનગીતો તરફ. પારસી અને હિંદુ ગુજરાતીઓમાં ગવાતાં લઘનગીતો એકઠાં કર્યો અને મૂળ પાઠ સાથે અંગ્રેજ અનુવાદ ‘ઈન્ડિયન એન્ટિકવેરી’માં પ્રગટ કર્યો. આપણી ભાષાનાં લઘનગીતોનો આ પહેલોવહેલો અંગ્રેજ અનુવાદ. જાણીતા ઈટાલિયન કવિ પ્રોફેસર માર્કો એન્ટોનિયોના જોવામાં આ અનુવાદો આવ્યા અને તેમણે હિન્દુસ્તાનની જુદી જુદી ભાષાઓનાં લઘનગીતો અને પ્રેમગીતોના અંગ્રેજ અનુવાદ માટે પૂતળીબાઈને આમંત્રણ આપ્યું. ૧૪૦ ભાષાનાં ત્રણ હજાર જંટલાં ગીતોના પાંચ ભાગના સંકલનમાં તેમના અનુવાદો સમાવ્યા. એટલું જ નહિ, તેને આખા સંગ્રહના ‘સૌથી સુંદર આભૂષણ’ તરીકે ઓળખાવ્યાં.

પણ પૂતળીબાઈનો સૌથી મહત્વાકંક્ષી અને મહત્વનો અનુવાદ તે તો કવિ પ્રેમાનંદના આખ્યાન ‘કુંવરબાઈનું મામેરું’નો અનુવાદ. પારંભિક પ્રસ્તાવના, મૂળ પાઠ, પાદટીપો વગેરે સાથેનો આ અનુવાદ ઈન્ડિયન એન્ટિકવેરીના ૧૮૮૫ અને ૧૮૮૯ના ચાર અંકોમાં હપ્તાવાર છપાયો. આપણી ભાષાની મધ્યકાલીન કૃતિનો આ પહેલવહેલો અંગ્રેજ અનુવાદ. અને તે અનુવાદ એક પારસી બાનુને હાથે થાય તે તો એક અસાધારણ ઘટના જ ગણાય.

સસરા કાબરાજીના અવસાન પછી ૧૮૯૨થી ૧૮૪૨ સુધી પૂતળીબાઈ ‘ઝીબોધ’ માસિકના તંત્રીપદે રહ્યાં અને તેને માટે પુષ્ટ લેખો લખ્યા, પણ કોણ જાણે કેમ અંગ્રેજ અનુવાદો કરવાનું કામ છોડી દીધું. જાંગીરજી નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા તે પછી તેઓ તથા પૂતળીબાઈ અમદાવાદમાં સ્થાયી થયાં. સ્ત્રીશિક્ષણ, સમાજસુધારો, સાહિત્ય વગેરે અંગેની ઘણી પ્રવૃત્તિઓ સાથે જોડાયાં. એ બંને હવાફિર માટે પંચગીની ગયાં હતાં ત્યાં જ ત્રણ દિવસની ટૂંકી માંદગી પછી ૧૮૪૨ના જુલાઈની ૧૫મી તારીખે પૂતળીબાઈનું અવસાન થયું.

- દીપક મહેતા



પ્રફાલોકના પથદર્શક

૧૯૮૮ની ૩૧ માર્ચ જીવનના છેલ્લા શાસ સુધી શારીરિક પડકારો સાથે જીવતા દિવ્યાંગજનો અને પ્રજ્ઞાચ્યક્ષુ ભાઈ-બહેનોના જીવનવિકાસ માટે પ્રબળ પુરુષાર્થથી આજીવન મથતા રહેલા પરમ પ્રજ્ઞાવાન પ્રજ્ઞાચ્યક્ષુ પ્રતિભા પદ્મશ્રી જગદીશભાઈ પટેલ આપણી વચ્ચેથી વિદ્યાય લીધી. તેમના અવસાનને વીસ વર્ષ થઈ ગયાં હોવા છતાં પ્રજ્ઞાચ્યક્ષુઓના શિક્ષણ અને જીવનવિકાસમાં તેમણે આપેલું નેતૃત્વ અને તેમના જવાથી સજ્જયેલી ખાલી જગ્યા આજે પણ પુરાયાં નથી.

૧૯૮૨ની ૫ સપ્ટેમ્બરે ખેડા જિલ્લામાં બોરસદ ગામે ગર્ભશ્રીમંત કહી શકાય તેવાં માતા-પિતા ડૉ. કાશીભાઈ પટેલ અને શ્રીમતી લલિતાબહેન પટેલના ઘેર આ રૂપાળા દીકરાનો જન્મ થયો. પરિવારે પોરસાઈને દીકરાનું પ્રથમ નામ ‘અમૃત’ રાખ્યું. સમાજને એનું બીજું નામકરણ થયું ‘જગદીશ’. આઈ વર્ષની ઉમર સુધી સામાન્ય દેખાતા બાળક જેવું જીવન જીવનારા જગદીશને આઈ વર્ષની ઉમરે શારીરિક રોગના અક્ષમતાએ આંખ ગુમાવવી પડી. પરિવારને માથે આબ તૂટી પડ્યું. ગયેલી આંખો પાછી મેળવવા માટે દેશના ઉત્તમોત્તમ ડોક્ટરો પાસે નિદાન-સારવાર કરાવ્યાં છતાં જગદીશની આંખોની રોશની પાછી ન મળી. છેવટે હારી-થાકીને પરિવારે જગદીશના અંધત્વનો સ્વીકાર કર્યો. જગદીશભાઈના જીવનઘડતરમાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવનારા તેમના પિતાશ્રી કાશીભાઈ પટેલે અંધ દીકરાને શરૂઆતમાં મુંબઈ પછી કોંલકાતા પછી મહેસાણા અને વળી પાછા મુંબઈ એમ જગ્યાં જગ્યાં અંધજનો માટેની તે જમાનાની ઉત્તમ શિક્ષણવ્યવસ્થાઓ હતી ત્યાં લઈ જઈન શિક્ષણ અપાયું.

બાળપણથી જ તીવ્ર મેધા, અદ્ભુત સ્મરણશક્તિ, ભરપૂર આત્મવિશ્વાસ અને વિકટ સંગ્રહોમાં પણ અડીભમ રહેવાના જન્મજાત ગુણોવાળા અંધ બાળક જગદીશ જોતઝોતામાં વનક્કુલર ફાઈનલ અને મેટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો. પ્રજ્ઞાચ્યક્ષુઓ માટે નવા નવા શરૂ થયેલા ફિઝિયોથેરપીના ત્રણ વર્ષના અભ્યાસક્રમને પૂરો કરીને પિતા અને પરિવારના આગ્રહને કારણે અમદાવાદમાં પાછા આવી અમદાવાદના ખાડિયા વિસ્તારમાં મેડીકો મસાજના નામથી પોતાનું ફિઝિયોથેરપી ક્લિનિક શરૂ કર્યું. ૧૯૮૪ની ૧લી જાન્યુઆરીએ શરૂ થયેલા આ સેન્ટરમાં પ્રથમ પેશનાં રૂપમાં તે જમાનાના અમદાવાદના પ્રસિદ્ધ એડવોકેટ સ્વ. કે. કા. ટાકોર તેમના દર્દનિવારણ માટે જગદીશભાઈ પાસે ફિઝિયોથેરપીની ટ્રીટમેન્ટ લેવાનું શરૂ કરે છે. જગદીશભાઈની કાર્યપદ્ધતિ, પ્રતિભા અને તજ્જ્ઞતાથી અંજાઈને તથા પોતાનું દઈ સારું થતાં તેમણે અન્ય વ્યક્તિઓ સાથે જગદીશભાઈનો પરિચય કરાવ્યો. શ્રી ટાકોરે પહેલા મહિનાના અંતે આપેલી ફી પેટેના રૂ. ૧૦૦માંથી શ્રી જગદીશભાઈ તેમના જીવનનો પ્રથમ રેઝિયો ખરીદી જગત સાથે જોડાઈ રહેવા માટે એક મજબૂત માધ્યમ સાથે નાતો જોડે છે. જે શોખ જીવનના અંત સુધી તેમનો સાથી બની રહે છે.



જગદીશ પટેલ

એ પછી જગદીશભાઈનો પરિચય અમદાવાદના મિલ ઉદ્યોગના માંધાતા અને શ્રેષ્ઠ અંબાલાલ સારાભાઈ સાથે થાય છે. ગ્રથમ મુલાકાતમાં શેઠ શ્રી અંબાલાલથી અંજાયા વિના જગદીશભાઈ જ્ઞાવે છે કે ‘તેઓ તેમની પ્રત્યેક વિભિન્ના રૂ. ૭ ચાર્જ કરશે.’ આ ઊંચા રૂપાળા પ્રકાચક્ષુ ફિલ્ઝિયોથોરપિસ્ટના અવાજમાં રહેલો આત્મવિશ્વાસ શ્રી અંબાલાલ સારાભાઈને સ્પર્શી જાય છે. એ પછીથી રોજ સવારે બરાબર ઈન્ના ટકોરે જગદીશભાઈ અંબાલાલ સારાભાઈના બંગલે સારવાર આપવા પહોંચી જતા. સારવાર ચાલુ હોય તે દરમિયાન અંબાલાલ સારાભાઈ તેમના મેનેજરો અને વહીવટદારો સાથે પોતાના વિશાળ ધંધાડીય

સામ્રાજ્યની વહીવટી ચર્ચા કરતા જાય છે. ચકોર જગદીશભાઈના કાન એ વાતચીતને જીલતા જાય છે. જીવનનાં પાઇલાં વર્ષમાં સ્વ. જગદીશભાઈએ આપેલી એક મુલાકાતમાં કર્યું હતું તેમ ‘શેઠશ્રી અંબાલાલ સારાભાઈની સારવાર દરમિયાન તેમણે બીજાઓ સાથે કરેલી ચર્ચાઓએ જાણો-અજાણો મને વહીવટ અને વ્યવસ્થાપનના ઉત્તમ જ્ઞાનના પાઠ શિખવાદ્યા.’ જીવનમાં આગળ જતાં આ જીવનશિક્ષણ અંધજનમંડળના વિકાસમાં ચાલકબળ બન્યું. એ પછી તો જગદીશભાઈ અમદાવાદના સિદ્ધ-પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિવિશેષો માટેના અનિવાર્ય ફિલ્ઝિયોથોરપિસ્ટ બની રહ્યા.

મેડીકો મસ્સાજમાં પોતાની બહેનની ટ્રીમેન્ટ માટે સાથે આવતાં-જતાં-રહેતાં ભદ્રાબહેન સત્તિયા સાથેનો પરિચય આગળ જતાં પરિણય અને પછી લગ્નબંધનમાં પરિણયો. ગુજરાતના લોકસંત અને રવિશંકરમહારાજે જગદીશભાઈ અને ભદ્રાબહેનના લગ્નને વધાવ્યું. એટલું જ નહિ, એ જમાનામાં એક ઉચ્ચ શ્રેષ્ઠ ઘરાનાની દેખાતી રૂપાળી દીકરી એક અંધજન વ્યક્તિ સાથે લગ્ન કરે તે ઘટના અદૃભુત અને કાંતિરૂપ ગણાયેલી. એ જમાનાના પ્રસિદ્ધ લેખક સ્વ. ઈશ્વર પેટલીકરે જગદીશભાઈ અને ભદ્રાબહેનના જોડાણને મહાભારતની ગાંધારીના સમર્પણ સાથે સરખાવીને બિરદાવ્યું હતું. અલબત્ત સ્વ. ભદ્રાબહેને એક સહર્થમચારિઝી તરીકે સ્વ. જગદીશભાઈનાં ભિત્ર, મદદગાર અને માર્ગદર્શક જ નહિ, પણ તેમનાં આંખ અને કાન બનીને દામ્પત્યના અર્થને સાર્થક કર્યો.

આગળ જતાં એલ. જી. હોસ્પિટલ, ગુલાબભાઈ હોસ્પિટલ સહિત એક માન્ય ફિલ્ઝિયોથોરપિસ્ટ ડોક્ટર તરીકે ઘ્યાતિ સાથે કામ, દામ અને નામ મળતાં થયાં. એક અર્થમાં જગદીશભાઈનું જીવન લોકદાસ્તિ દરીઠામ થયું. અલબત્ત જગદીશભાઈને હજુ પોતાના જેવા બીજા બધા પ્રકાચક્ષુ માટે અમદાવાદમાં ઉત્તમ શિક્ષણની તાલીમવ્યવસ્થા મળતી થાય તેવો વિચાર જંપીને બેસવા હેતો ન હતો ! ૧૯૬૦માં સારાભાઈ પરિવાર તરફથી મદદ રૂપે મળેલા ખાડિયાના મકાનમાં અંધજનો માટેની એક રિક્લિયેશન કલબ શરૂ કરે છે. આગળ જતાં ગુજરાતના અંતરિયાળ વિસ્તારના જીવનની ચિંતા કરતા

મગનભાઈ કેન્દ્રની શરૂઆત પણ કરે છે અને સમાજને મેમનગરની અંધકન્યા પ્રકાશળુણ અને તે પછી બ્લાઇન્ડમેન ઓસોસિયેશન જેવી એક વૈશ્વિક સંસ્થાના ઘડતરનું અને ચાણતરનું વિચારબીજ રોપાય છે. તેમના દ્વારા સ્થપાયેલી સંસ્થા ‘અંધજનમંડળ’ આજે તો સમગ્ર ગુજરાત અને અમદાવાદનું ગૌરવ બની રહી છે. દેખાય છે તેના કરતાં પણ ઘડો મોટો વ્યાપ અને વિસ્તાર ધરાવતી આ સંસ્થા અંધ-અપંગ જનોનાં શિક્ષણ, તાલીમ અને પુનઃવસનનું એક સક્રિય સરનામું બની છે. એક નાનકડા ઓરડામાં પાંચ-સાત અંધજનોથી શરૂ થયેલી આ સંસ્થા આજે તો દિવ્યાંગોના જીવનમાં સકારાત્મક કાંતિના નિર્માણનું હકારાત્મક કેન્દ્ર બની છે જેના પાયામાં સ્વ. જગદીશભાઈનું સ્વભન અને સમર્પણ આજે પણ થબકે છે.

માણસને ઓળખવાની, કઢો કે માણસની આરપાર જોવાની જગદીશભાઈ પાસે આગવી સૂર્જ અને આગવી એક્સ-રે દાખિ હતી. માણસના અવાજ ઉપરથી તેના વ્યક્તિત્વની વિશેષતાઓ માપી લેવાની તેમની છદ્રી ઇન્ડિયની શક્તિનાં અનેક પ્રમાણો આજે દંતકથાની જેમ યાદ કરવામાં આવે છે. ગજબની સ્મરણશક્તિ એક જ વાર મળેલા માણસને પણ વર્ષો પછી એના સંદર્ભો સાથે યાદ રાખી શકતા. સેંકડો ટેલિફોન નંબરો કે સરનામાં તેમની સ્મરણસંદૂકમાં અકબંધ સચ્યવાતાં. ગ્રાણેન્દ્રિય પણ ખૂબ સચેત. એમની ઓફિસમાં કોઈ નવાં કપડાં પહેરી પ્રવેશ કરે તો નવાં કપડાંની સુગંધથી તેઓ પામી જતા. તેમની ઓફિસમાં દરવાજો ખોલીને કોઈ એક, બે કે ત્રણ વ્યક્તિ પ્રવેશ કરે તો માત્ર હવાના ધક્કાના પ્રભાવ ઉપરથી કેટલા લોકો અંદર આવ્યા તે જોયા વગર તેઓ કહી શકતા. તે જોઈ શકતા નહોતા પણ તેટલા માત્રથી કોઈ તેમને છેતરી શકે તે શક્ય નહોતું. ઈશ્વરે તેમને રૂપાળું વ્યક્તિત્વ આપ્યું હતું. તે રૂપાળા વ્યક્તિત્વને સુંદર વસ્ત્રપરિધાન અને સુચારુ વાણી, વર્તનના વ્યવહારથી તેમણે સજવ્યું હતું. શર્ટના કોલરમાં મોગરો કે ગુલાબના ફૂલને સજાવીને મૂકવાનું તેમને ગમતું. અંધત્વ તેમને સૌંદર્યલુભ્યક બનતાં અટકાવી શક્યું ન હતું. દાખિય, ચારુતા, શિસ્ત અને સફાઈ સાથે એટિકેટ જીવવામાં તેઓ ક્યારેય સમાધાન કરતાં ન હતા. વર્ષો સુધી તેમના ડ્રાઈવર તરીકે કામ કરનાર એહમદચાચા જગદીશભાઈના ગમા-અણગમાને જાળનારા અને તેમને સંભાળનારા એક અંતરંગ સ્વભન બની રહ્યા હતા. એવી જ રીતે રામચંદ્ર પટેલ લગભગ આપું જીવન તેમના પ્રિય વિશ્વાસુ પીએ બની રહ્યા. પોતાની આજુબાજુની વ્યક્તિઓમાં એક વાર વિશ્વાસ મૂક્યા પછી જગદીશભાઈ તે નિભાવી જાણતા. સંગીતનો પણ તેમને ભારે શોખ. કે. એલ. સાયગલ તેમના પ્રિય કલાકાર હતા. મોડી રાત્રે કે વહેલી સવારે રેઠિયો ન્યૂઝ દ્વારા જગત સાથે જોડાઈ રહેવાનું અને બધી માહિતીથી પોતાને અપડેટ રાખવાનું તેઓ ક્યારેય ભૂલતા નહિ. જગદીશભાઈ પટેલ પ્રજ્ઞાચક્ષુઓની શક્તિ, સામર્થ્ય અને સંવેદનાનું એક ઉજ્જવળ પ્રતીક હતા. જેમણે તકવંચિત-અંધ-અપંગ જનોને શિક્ષિત અને દીક્ષિત કરવા માટે આજીવન સંદર્ભ કર્યો અને ગુજરાત અને અમદાવાદના જાહેર જીવનમાં પોતાના પ્રભાવ અને પ્રતિભાથી પ્રજ્ઞાચક્ષુ સમાજ માટે એક આગવી ઓળખ અને આધારનું સર્જન કર્યું.

— જીસુલ્લાઈ કવિ



ઇચ્છાપૂર્તિનો આનંદ

બેજિન્ગના જૂના વિસ્તાર હુતોન્ગાની હોટલ મેં એ માટે પસંદ કરી કે મારે જે જગ્યા ખાસ જોવી હતી તે તેની નજીકમાં હોય — માત્ર નજીક જ નહીં, પણ ચાલીને જવાય તેટલી પાસે હોય. એ વિચારથી જ મજા પડતી કે આવા મોટા શહેરમાં પણ હું ચાલીને મારી ઈચ્છા પ્રમાણેના ઈલાકામાં જઈ શકતી હતી. જ્યાં આવી રીતે જવાય ત્યાં મને તરત ઘર જેવું લાગવા માંડે છે.

મારે ખાસ તો જોવો હતો તિઆનન્દેન સ્ક્વોર કહેવાતો નગરચોક. મહાનગર બેજિન્ગના કેન્દ્રમાં રહેલું ખૂબ વિશાળ ચોગાન. નાનકડા નકશામાં એ જગ્યા હોટલથી સાવ નજીક અને સીધે રસ્તે લાગતી હતી. હું એ જોવા નીકળી તો જોયું કે એવું ન હતું. નાની ગલીઓમાં આશરે જ હું ડાબે-જમણે વળી. ખોવાઈ જત તો પણ મને મજા પડત, પણ એમ કરતાં ધોરી રસ્તો ‘નાન ચિ શિ એવન્યુ’ આવી ગયો. એના પર જરાક જતાં જમણી તરફ બહુ લોકો જતા જોયા. હું ત્યાં વળી ગઈ.

જ્યારે ખ્યાલ આવ્યો કે એ ‘ફોરબિઝન સિટી’ કહેવાતી અન્ય વિષ્યાત જગ્યાની દિશા હતી, ત્યારે હું સાવ લીલા દેખાતા પાણીથી ભરેલી પહોળી ખાઈની બાજુમાં ચાલી રહી હતી. સંંગ ઉગડેલા વિલો-વૃક્ષોની નાજુક ડાળીઓ પાણી પર ઝૂકતી હતી. ત્યાં વિહરવાનું બહુ સારું લાગ્યું. ‘નિષેધનું નગર’ કહી શકાય તે જગ્યામાં દાખલ થતાં હું આભી બની ગઈ.

સો-સો નહીં, હજારો નહીં, લાખો લોકો ત્યાં હતા, આવી રહ્યા હતા, જાણે જલદી જલદી, એક ક્ષણનો પણ વિલંબ ના થાય તેવી ઉતાવળે. વહેલી સવારથી જ વરસાદ હતો એટલે રંગરંગીન છાત્રીઓ પણ એટલી જ હતી. એમાં મારી પણ એક ખરી. કેટલીક વ્યક્તિઓએ સરસ પેસ્ટલ રંગોમાં પારદર્શી પ્લાસ્ટિકના રેઇનકોટ પહેરેલા હતા. પરદેશી પ્રવાસીઓ કરતાં સ્થાનિક ચીની પ્રજાજનો ઘણી વધારે સંઘામાં હતા. એમને વરસાદની, આટલું બધું ચાલવાની, ભીડની કે લાંબી લાઈનોની સહેજે ચિંતા લાગતી ન હતી. મને હતી. કારણ કે, હું બે વાર આ જગ્યાએ આવી ગઈ હું, ને ફરીથી આ રીતે લાંબી લાઈનોમાં જવાની ઈચ્છા ના થઈ. પણ શું દશ્ય હતું !

આ નિષેધનું નગર પાંચસો વર્ષ સુધી, મિનગથી ચિન્ગા રાજવંશ દરમિયાન, રાજવી પ્રાસાદ સંપુટ હતો તેમજ રાજકીય કેન્દ્ર હતું. એને ફરતે સાડા ત્રણ ડિમી.ના ધેરાવામાં છબ્બીસ ફૂટ ઊંચી દીવાલ છે. કમ્પાઉન્ડમાં નવસોથી વધારે ઈમારતો છે, તે દુનિયાનો મોટામાં મોટો આવો સંપુટ ગણાય છે. એનાં ઢળતાં છાપરાં પીળા-સોનેરી રંગે રંગેલાં છે, કારણ કે આ રંગ રાજસત્તાનું પ્રતીક છે. હવે તો એનાં મુખ્ય મકાનોમાં સંગ્રહાલય



તિઆનનમેન સ્ક્વેર, બેજિંગ

બનાવાયાં છે. એના બહુવિધ ખંડોમાં બાર લાખ જેટલી પ્રાચીન, કીમતી અને અપૂર્વ કળાકૃતિઓ પ્રદર્શિત થતી રહે છે.

ત્યાંથી તિઆનનમેન સ્ક્વેર પર જવા માટે બહારના રસ્તા પર નીકળવાને બદલે, હું લાલ રંગલી ઊંચી દીવાલને સમાંતર આવેલા રણિયામણા પાર્કમાંથી જવા માંડી. ફૂલ-છોડ, શિલ્પ, માંડવા, બેન્યો ને શાંત વાતાવરણ. થોડાં વર્ષો પહેલાં પ્રવાસીઓએ જૂથમાં જ ફરવું પડતું. હવે આમ એકલાં, મન ફાવે ત્યાં વિહરી શકાય છે.

બેજિંગના કેન્દ્રમાં આવેલો 'તિઆનનમેન સ્ક્વેર' ચીનનું અત્યંત ઐતિહાસિક સ્થાન છે. એનો અર્થ 'દેવી શાંતિનું દ્વાર' થાય છે. ચૌદમી સદીમાં બંધાયો, નાશ પાખ્યો, સતરમી સદીમાં ફરી બન્યો. ૧૮૫૦ના અંતે એ એટલો મોટો બનાવાયો કે એમાં પાંચ લાખ લોકો ભેગા થઈ શકે, કારણ કે યેરમેન માઓની ઈચ્છા હતી કે એ દુનિયાનો સૌથી વિશાળ નગરચોક બને. પછી ૧૮૭૮માં સરકારે આસપાસનાં મકાનો તોડી નાખીને ફરી એનું ક્ષેત્રફળ વધાર્યું, કે જેથી છ લાખ લોકો એમાં સમાઈ શકે. આ ખુલ્લા, સરસ ચાણેલા મેદાનમાં દાયકાઓથી સાંસ્કૃતિક ઉત્સવો અને રાજકારણીય પ્રસંગો ઉજવાતા આવ્યા છે.

સાથે જ, આ અતિવિસ્તૃત નગરચોકમાં સરકાર-વિરોધી દેખાવો પણ થતા આવ્યા છે. એમાં સૌથી જાણીતો પ્રતિકાર ૧૮૮૮ના એપ્રિલથી જૂનથી શરૂઆત દરમિયાન થયો હતો. હજારો વિદ્યાર્થીઓ ઉપરાંત બૌદ્ધિકો અને શ્રમિકો પણ જોડાતા ગયેલા. કારણમાં લાંચ-રુશવતની સરકારી નીતિ, દેશની નબળી આર્થિક પરિસ્થિતિ, બેકારી વગેરે હતું. દિવસો વીતતા ગયા તેમ શ્યાઓપિન્ગની સરકારે પોતાને ભારે જોખમમાં જોઈ અને આ વિરોધનો અંત લાવવા ખૂબ ઘાતકી પગલાં લેવાનું નક્કી કર્યું.

કોઈ પણ હથિયાર વગરનાં પ્રજાજનોની સામે ચીની સરકારે બહુસંખ્ય સૈનિકોને અને ટેન્કોને મોકલી, છૂટે હાથે ગોળીબાર ચલાવવાનો હુકમ કર્યો અને પોતાની જ પ્રજા પર

કલેઓામ ચલાવી. મૃત્યુ પામેલાંની સાચી સંખ્યા હજુ જાણી શકાઈ નથી. ચીની સરકારે બસો-ત્રાણસોનો જ આંકડો જાહેર કરેલો છે, જ્યારે અન્યત્રથી બે કે ત્રણ હજારનો આંકડો જોવા મળ્યો છે. તિઅનનમેન સ્કવેરનાં આશ્રમોની સાથે આ કરપીણ બિનાની યાદ પણ હંમેશને માટે જોડાયેલી જ છે.

ઈતિહાસની કેટલીક તવારીખોને યાદ કરતી છેવટે હું ત્યાં પહોંચી, તો જાણે જગ્યા ઓળખાય નહીં. જાણે અમુક કરુણ બનાવોના ઓછાયા ત્યાંથી હઠાવી લેવાયા હતા. જે કેવળ પગે ચાલનારાં માટે હતું તે ચોગાનની વચ્ચમાં હવે છ લેનનો એક મોટો માર્ગ બની ગયેલો છે. ગાડીઓ અને બસો સતત સપાટાબંધ જાય છે. ચાલનારાંને પેલી તરફ જવા માટે હવે ભૂગર્ભમાર્ગ થયો છે.

એ પેલી બાજુ રાષ્ટ્રીય કણાગૃહ, વીર-સ્મારક, ચેરમેન માઓની સમાધિ વગેરે ઈમારતો રહેલી છે. આ બાજુ નિષેધના નગરનું મુખ્ય દ્વાર છે, જેના પર ચેરમેન માઓનું વિઘ્યાત તૈલચિત્ર લગાવેલું છે. મારે એ ફરી જોવું હતું. ખાસ તો એનો ડિજિટલ ફોટો લેવો હતો. અહીં પણ અસંખ્ય લોકો. બધા એટલા જ ઉત્સાહમાં. સતત ફોટા લેવાતા હતા, વરસાદ ચાલુ જ હતો તોયે. હંમેશા મુજબ મેં, મારા નહીં પણ સ્થાનિક લોકોના ને કુટુંબોના જ ફોટા લીધા. પરદેશીઓ માટે જ નહીં, સ્થાનિક પ્રજાજનો માટે પણ આ સ્થાન અતિવિશિષ્ટ હતું, એમ સ્પષ્ટ જોઈ શકાતું હતું. દશ્ય સતત રસપ્રદ હતું. એમ થાય તો ખરું જ કે અહીં જ ઊભાં રહીને, પણ સાંજ પડી તેમ પવન પણ વધ્યો હતો.

આ વખતે પણ મારે ભૂગર્ભ રેલમાં મુસાફરી તો કરવી જ હતી. એ માટે નજીકમાં જે એક સ્ટેશન હતું ત્યાં નીચે ગઈ ને જોયું તો બધું મોઢું, ચોખ્યું, શાંત હતું. મેં એ પણ નોંધ્યું કે બધાં સ્ટેશનનો નવાં હતાં, ટ્રેનો નવી હતી; ચીની કલ્યના અને દક્ષતાનો પાર ન હતો. દરેક સ્ટેશનમાં સિક્યોરિટી – એક્સ-રે મશીન હતાં. સ્થાનિક લોકો માટે આઈ.ડી. ચેક કરનારા પોલીસ પણ જોયા. છતાં કોઈ પ્લેટફોર્મ પર કશો પહેરો ન હતો. બધું બહુ જ સુરક્ષિત અને સ્વાભાવિક લાગે.

પણ સ્થાનિક કણાકારોએ સ્વહસે કરેલાં ચીની ચિત્રોની જે શોભા વર્ષો પહેલાં ટ્રેનોની અંદર, તેમજ સ્ટેશનનોની દીવાલો પર જોવા મળતી હતી તે હવે નહોતી રહી. મને એ હસ્તકણાની ખોટ લાગી.

તદ્દન બદલાઈ ગયું છે ચીન. હવે એનો દિલ્લીણ બિલકુલ સમકાલીન, પાશ્ચાત્ય, વૈશ્વિક છે. દરેક વખતે, દરેક જગ્યાએ એ સ્વ-દેશીય કે તળ-જાતીય દેખાતું પણ નથી. હવે એનું બધું જ દર્શન આધુનિક છે, બીજે સહેજે જોવા પણ ના મળે તેવું અધતન છે.

ત્રીજી વાર ચીન આવવાની મારી ઈચ્છાપૂર્તિ થઈ છે, ને સાથે જ હું જાણે ફરીથી આશ્રમચિકિત બની છું. કેટલું બધું જોવાનું ને સમજવાનું છે અહીં, ને બધું બદલાતું પણ રહેશે જ. આ માટે ફરી વાર ચીન આવવાની ઈચ્છા તો થયા જ કરવાની.

– ગ્રીતિ સેનગુપ્તા



આગામી કાર્યક્રમો

❖ ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટની શ્રી ભદ્રકર વિધાદીપક શાન-વિજ્ઞાન વ્યાખ્યાનશેષીના ઉપકર્મે જૂન મહિનામાં નીચે મુજબ બે વ્યાખ્યાનો સાંજે સાડા પાંચ વાર્ષે શ્રી હીરાલાલ ભગવતી સભાગૃહમાં યોજવામાં આવ્યાં છે :

૧૨ જૂન, ૨૦૧૯, બુધવાર : વિષય : ગીત, ગમત અને રંગભૂમિ
વક્તા : શ્રી અર્થન ત્રિવેદી

૧૮ જૂન, ૨૦૧૯, બુધવાર : વિષય : ફિલ્મ : સ્ટીવ જોબ્સ - ૫ મેન ઈન ઈ મશીન (સમય : ૮૦ મિનિટ)
સમીક્ષા : શ્રી અમિતાભ ભડિયા

એપલ ઈન્કોપોરેશનના સહસ્યાપક અને મેકીન્ટોશના રચયિતા અને સ્થાપક સ્ટીવ જોબ્સના જીવન વિશે લેખક-દિગંદર્શક એલેક્સ ગીબની આ દસ્તાવેજ ફિલ્મમાં સ્ટીવ જોબ્સનો અભિનય સ્વયં સ્ટીવ જોબ્સે કર્યો છે. દસ્તાવેજ ફિલ્મ હોવા છીતાં ૧૯૮૮નું એપલ ઈન્કોપોરેશનમાં સ્ટીવ જોબ્સે આપેલા વ્યાખ્યાન પછી એમના જીવનમાં બનેલી ઘટનાઓને અહીં નાટ્યાત્મક રીતે પ્રસ્તુત કરવામાં આવી છે. જે દર્શકોની સંવેદનાને જંકૃત કરે તેવી છે.

ગાધવિશ્ય

(સર્જનાત્મક સાહિત્ય, વિવેચન અને સંશોધનનો ગાધોત્સવ)

❖ **૧૩ જૂન ૨૦૧૯, શુક્રવાર : સાંજના ૫-૩૦**

સાહિત્યકાર શ્રી યોગેશ જોશી પોતાની લેખમાળા ‘જ્યા અને દાદા’ વિશે વક્તવ્ય આપશે તેમજ એના એક પ્રકરણનું પઠન કરીને તેની ચર્ચા કરશે.

ધર્મ-તત્ત્વ-દર્શન વ્યાખ્યાનશેષી

❖ **૧૫ જૂન ૨૦૧૯, શનિવાર : સાંજના ૫-૩૦**

સંત કબીરના ૬૨૧ના પ્રાગટ્ય મહોત્સવની પૂર્વ સંધ્યાએ ડૉ. કુમારપાળ દેસાઈનું ‘અગિયારમી દિશાનું અજવાણું’ એ વિશે સંત કબીરના જીવન-કવન અંગે પ્રવચન. આ પ્રસંગે સંતશ્રી નિર્ભદ્સાહેબ અને સંતશ્રી શાનસાહેબ પણ કબીરના તત્ત્વદર્શન અંગે પ્રાસંગિક વક્તવ્ય આપશે.

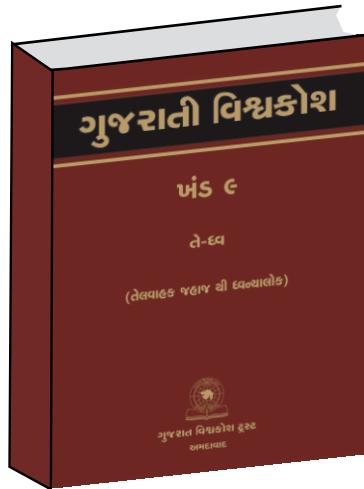
પદ્મભૂષણ ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર સાચ્ચાચી સારસ્વત એવોઈ

❖ **૨૯ જૂન ૨૦૧૯, શનિવાર : સાંજના ૫-૩૦**

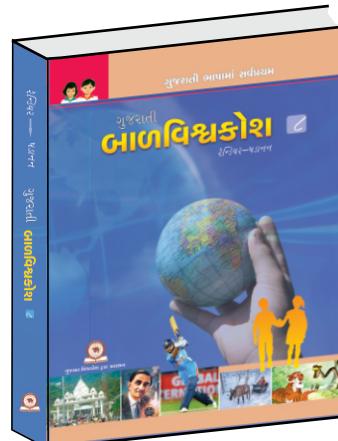
ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ દ્વારા ગુજરાતમાં કલાના ક્ષેત્રે ઉત્કૃષ્ટ કામગીરી કરનારને અપાતો આ એવોઈ લોકવિદ્યાવિદ્ય, સંશોધક, લેખક અને ગાયક ડૉ. નિર્ઝન રાજ્યગુરુને એનાયત કરવામાં આવશે. આ પ્રસંગે ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકરના જીવન-કવન પર ડૉ. મણિલાલ હ. પટેલે લખેલું ‘જ્ઞાનયજ્ઞના આચાર્ય : ધીરુભાઈ ઠાકર’ પુસ્તકનું વિમોચન કરવામાં આવશે.

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટનાં કેટલાંક પ્રકાશનો

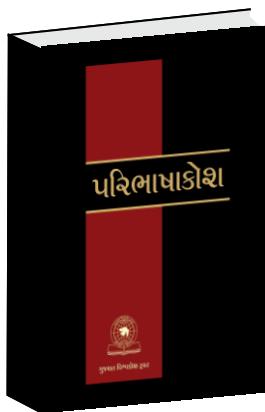
(૧)	વાસ્તવવાદી નાટક	ભરત દવે	૪૦૦/- રૂ.
(૨)	સત્યેન્દ્રનાથ બોજ	પી. સી. પટેલ	૮૦/- રૂ.
(૩)	બીજગણિત	એ. એમ. વૈઘ	૭૫/- રૂ.
(૪)	સવ્યસાચીનો શાષ્ટ્રવેધ	સં. પ્રકૃત્તિ રાવલ	૨૭૦/- રૂ.
(૫)	આપણી મોંદેરી ધરોહર	એ. એમ. વૈઘ	૨૦૦/- રૂ.
	(પી. સી. વૈઘનું જીવનચરિત્ર)		
(૬)	ત્રિફળા	બી. સી. પટેલ	૧૮૦/- રૂ.
(૭)	જીવનનું જવાહિર	કુમારપાળ દેસાઈ	૧૫૦/- રૂ.
(૮)	શીલની સંપદા	કુમારપાળ દેસાઈ	૧૫૦/- રૂ.
(૯)	મનની ભિરાત	કુમારપાળ દેસાઈ	૧૫૦/- રૂ.
(૧૦)	ક્રીડી કુંજર કરે કમાલ	અંજના ભગવતી	૧૨૦/- રૂ.
(૧૧)	જીવનશિક્ષણ	જસુભાઈ કવિ	૧૫૦/- રૂ.
(૧૨)	ઓગણીસમી સદીનું	દીપક મહેતા	૧૩૦/- રૂ.
	ગુજરાતી સાહિત્ય		
(૧૩)	રચનાત્મક ભૂવિદ્યા	ગિરીશભાઈ પંડ્યા	૧૫૦/- રૂ.
(૧૪)	પ્રવાસન ઉદ્યોગ	નીતિન કોઠારી	૨૦૦/- રૂ.
(૧૫)	માતૃભાષાનો મહિમા	સં. પી. જી. પટેલ	૧૬૫/- રૂ.
(૧૬)	વનપરીની મિજબાની અને બીજ વાતો	અંજના ભગવતી	૧૮૦/- રૂ.
(૧૭)	નાટ્યસર્જન	ભરત દવે	૨૮૦/- રૂ.
(૧૮)	શિક્ષણવિદ ધીરુભાઈ ઠાકર	પ્રવીણ દરજ	૮૦/- રૂ.
(૧૯)	મોલ ભરેલું ખેતર	મણિલાલ હ. પટેલ	૧૧૦/- રૂ.
(૨૦)	બોલ વાલમના	મણિલાલ હ. પટેલ	૫૦/- રૂ.
(૨૧)	એક નવું આકાશ	સોનલ પરીખ	૮૦/- રૂ.
(૨૨)	સ્વખગ્રહની સફરે	યોસેફ મેકવાન	૧૪૦/- રૂ.
(૨૩)	રાજુનો તરખાટ	નટવર હેડાઉ	૧૧૦/- રૂ.
(૨૪)	હું ને કથા	લતા ડિરાણી	૧૨૦/- રૂ.
(૨૫)	કવિતા અને દર્શન	સં. રાજેન્દ્ર પટેલ	૨૦૦/- રૂ.



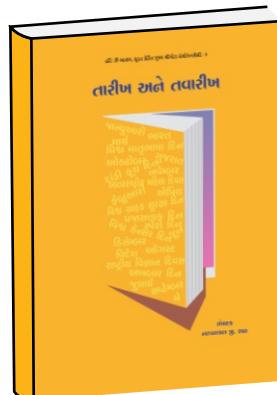
**ગુજરાતી વિશ્વકોશ
ગ્રંથશ્રેણી ૧૩૮૨ રૂપ ગ્રંથોની
કિંમત ₹ ૨૭,૫૦૦ છે,
જે ₹ ૨૦,૮૨૫માં મળશે.**



**ગુજરાતી બાળવિશ્વકોશ
(ભાગ ૧ થી ૧૦)**



**પરિભાષકોશ
કિંમત ₹ ૪૦૦/-
જે ₹ ૩૦૦માં મળશે.**



**તારીખ અને તવારીખ
કિંમત ₹ ૬૦૦
જે ₹ ૪૫૦માં મળશે.**

RNI No. GUJGUJ/1998/4459. Permitted to post at
Ahd PSO On 5th every month under
postal Regd. No. GAMC 1375 2018–20 issued by
SSP Ahmedabad-9 Valid Upto 31-12-2020



શ્રી ભગવાનદાસ પટેલને આગમપ્રભાકર મુનિશ્રી પુરુષવિજયજી ચંદ્રક
એનાયત કરતા શ્રી સંવેગ લાલભાઈ



નૂતન સભાગૃહમાં ઉપસ્�િત મહાનુભાવો